ॐ परमात्मने नमः ॥

जसनेयसंहितोपनिषत् ॥ १ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ईशावास्यमिद ꣳ सर्व्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् १
कुर्व्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे २
असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः ३
अनेजदेकम्मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्
पूर्व्वमर्षत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मि-
न्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥
तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्व्वस्य तदु सर्व्वस्यास्य बाह्यतः ५

यस्तु सर्व्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्व्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥
यस्मिन् सर्व्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

स पर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳरताः॥९॥
अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥
विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयꣳ स ह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥११॥
अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव तमो य उ सम्भूत्याꣳ रताः ॥१२॥
अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥
सम्भूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयꣳ स ह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥१४॥
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वम्पूषन्नपावृणु सत्यधर्म्माय दृष्टये ॥१५॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह । तेजो यत्ते रूपंकल्याणतमन्तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥१६॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम ।
ॐ क्रतो स्मर क्लतꣳस्मर क्रतो स्मर क्लतꣳस्मर१७

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णाम् ॥

ॐ तत्सत् ॥

सामवेदीयतलवकारोपनिषत् २

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च । सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यांम्मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः ॥ शातिः ॥

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचꣳ स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव

तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्व्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥४॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥७॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥१०॥२
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ११
प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्य्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् १२

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदी-
न्महतीविनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो
विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्ब्बभूव तन्न
व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि कि-
मेतद्यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत्त

मभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जा तवेदा वा अहमस्मीति ॥१७॥४॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदᳪ सर्व्वं दहेयम् । यदिदं पृथिव्यामिति ॥१८॥५॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वंजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्ष मिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥२०॥७॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥२१॥८॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदᳪ सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥२२॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वंजवेन तन्न शशाककादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥२३॥१०॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे॥ २४॥११॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम ब-

हृशोभमानामुमां हैमवतीं ताꣳ होवाच किमे-
तद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २६॥१॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥२॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान् स ह्ये-नन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीति न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मेनाऽनेन चै-तदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ध त-द्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वे-दाऽभि हैनं सर्व्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ३१ । ६

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥३२॥७॥ तस्यै तपो दमः कर्म्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्व्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥३३॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः समाप्तः ॥

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च । सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्य्याम्मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि संतु ते मयि संतु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत्समाप्ता ॥

ॐ तत्सत् ॥

श्रीयजुर्वेदीयकठोपनिषत् ॥ ३ ॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ॐ॥ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसन्ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥ तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः। अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥३॥ स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयन्तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥४॥ बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः । किꣳ स्विद्यमस्य कर्त्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे। सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः॥६॥ वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्। तस्यैताꣳ शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम्॥७॥ आशाप्रतीक्षे सङ्गतꣳ सूनृतांचेष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान्। एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे॥८॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः। नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान वृणीष्व॥९॥ शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमोमाभिमृत्यो। त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे॥१०॥ यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः। सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम्॥११॥

स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति। उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शो-

कातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥ स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तꣳ श्रद्दधानाय मह्यं स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥१३॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्। अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥१४॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा। स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥१५॥ तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरन्तवेहाद्य ददामि भूयः तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कांचेमामनेकरूपांगृहाण ॥ १६ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्म्मकृत्तरति जन्ममृत्यू। ब्रह्मजज्ञन्देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति ॥१७॥ त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम्। स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१८॥ एष तेऽग्निर्नचिकेतः

स्वर्ग्योऽयमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरन्नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

येयम्प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्म्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वञ्च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥ शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयञ्च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकाञ्च । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानांत्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्त्यलोके सर्व्वान् कामा-
ᳬश्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतू-
र्य्या नहीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्-
प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानु-
प्राक्षीः ॥२५॥ श्वो भावा मर्त्त्यस्य यदन्तकैतत्
सर्व्वेन्द्रियाणाञ्जरयन्ति तेजः । अपि सर्व्वञ्जीवि-
तमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥२६॥ न
वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्रा-
क्ष्म चेत्त्वा । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं व-
रस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

अजीर्य्यताममृतानामुपेत्य जीर्य्यन्मर्त्यः क्व-
धःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान-
तिदीर्घे जीविते को रमेत ॥२८॥ यस्मिन्निदं
विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि
नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यन्तस्-
मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

इति प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥१॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः। श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान् प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः । नैताꣳ सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्याम्मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥३॥ दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । विद्याभीप्सिनन्नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्त ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयन्धीराः पण्डितम्मन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥

न साम्परायः प्रतिभाति बालम्प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥६॥ श्रवणायापि

बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न वि-
द्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो
ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥ न नरेणावरेण प्रोक्त
एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते
गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमनुप्रमाणात् ॥८॥
नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय
प्रेष्ठ । यान्त्वमापः सत्यधृतिर्बतासित्वादृङ्नो भू-
यान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्रा-
प्यते हि ध्रुवन्तत् । ततो मया नाचिकेतश्चितो-
ऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥
कामस्याप्तिञ्जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य
पारम् । स्तोमं महदुरुगायम्प्रतिष्ठान्दृष्ट्वा धृत्या
धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥

तन्दुर्दर्शंगूढमनुप्रविष्टं गुहाहितङ्गह्वरेष्ठम्पुरा-
णम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो
हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥ एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य
मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । समोदते मोद-

नीयꣳ हि लब्ध्वा विद्दतꣳ सद्म नचिकेत स-
म्मन्ये ॥१३॥ अन्यत्र धर्म्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रा-
स्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च य-
त्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

सर्व्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्व्वाणि
च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यञ्चरन्ति तत्ते
पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥१५॥ एतद्ध्येवा-
क्षरम्ब्रह्म एतदेवाक्षरम्परम् । एतद्ध्येवाक्षरं
ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥१६॥ एतदा-
लम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परम् । एतदालम्बनं
ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न
बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायꣳ हन्ति न हन्यते॥
१९॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य ज-

न्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीत-
शोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ।
आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तम्मदामदन्देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥२०॥

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २१ ॥
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनूꣳ स्वाम् ॥ २२ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥२३॥
यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनं । मृत्यु-
र्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २४ ॥

इति कठोपनिषदि द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाम्प्रविष्टौ
परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति प-

ञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरम्ब्रह्म यत्परम् ।
अभयं तितीर्षताम्पारं नाचिकेतꣳशकेमहि॥२॥
आत्मानꣳरथिनं विद्धि शरीर रथमेवꣳतु ।
बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषया स्तेषु गोचरान् :
आत्मे न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥
यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः॥५॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्ते न मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ६
यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति सꣳसारञ्चाधिगच्छति॥७॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदाशुचिः
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ८
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदम् ९
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥१०॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः११
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः१२
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गम्पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१४॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसन्नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तम्महतः परंध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तꣳसनातनम् । उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥१६॥ य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसन्सदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥१७॥ इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली ॥३॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

पराञ्चि खानि व्यतृ‍ण त्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान- मैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते। एतद्वैतत्३

स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४॥ य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात्। ईशानम्भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै- तत् ॥५॥ यः पूर्वन्तपसो जातमद्भ्यः पूर्व्वमजा- यत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत। एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां- प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै- तत् ॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव

सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृव-
द्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥
यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र च गच्छति । तन्देवाः
सर्व्वेऽर्पितास्तदुनात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥९॥
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥
मनसैवेदमाप्तव्यन्नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः
स मृत्युङ्गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥११॥ अं-
गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशा-
नो । भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै-
तत् ॥१२॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूम-
कः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ।
एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

यथोदकन्दुर्गे वृष्टम्पर्वतेषु विधावति । एवं ध-
र्म्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥१४॥ य-
थोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तन्तादृगेव भवति । एवं-
मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

इति चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय
न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥१॥
हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथि-
र्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा
ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

ऊर्द्ध्वम्प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये
वामनमासीनम्विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य
विस्रन्समानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमु-
च्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥४॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥
हन्त त इदम्प्रवक्ष्यामि गुह्यम्ब्रह्म सनातनं ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥६॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्था-
णुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम् ॥ ७ ॥

य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो
निर्म्ममाणः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्य-
ते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्व्वे तदु नात्येति

कश्चन । एतद्वै तत् ॥८॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥९॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥ सूर्य्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ११

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपम्बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतन्नेतरेषाम् ॥१२॥ नित्योऽनित्यानाञ्चेतनश्चेतनानामेको बहूनां योविदधाति कामान । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्द्देश्यम्परमं सुखं । कथन्नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा॥१४॥ न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकन्नेमा विद्युतो

भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वंन्तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

ऊर्ध्व मूलोऽवाक् शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रन्तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥ १ ॥

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्बोद्धुम्प्राक् शरीरस्य विस्रसः । ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥ यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्व्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणाम्पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्त मुत्तमम् ॥७॥
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति ॥ ८॥
न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति
कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य
एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमाङ्गतिम् ॥१०॥
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥११॥
नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्वभावः प्रसीदति ॥१३॥
यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥
यदा सर्व्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्यों मृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासाम्मूर्द्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्य्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥१७॥ मृत्युप्रोक्तान्नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नम् । ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठीवल्ली समाप्ता ॥ ६ ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषदारम्भः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाᳬं सस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्य्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्व्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्व्वं ह वो व-

च्याम इति ॥२॥ अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रयिञ्च प्राणञ्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्व्वं यन्मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च तस्मान्मूर्त्तिरेव रयिः ५

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान्रश्मिषु सन्निधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्व्वं प्रकाशयति तेन सर्व्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥६॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७॥ विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्य्यः ॥ ८ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणञ्चोत्तरञ्च । तद्येह वै तदिष्टापूर्त्ते कृतमित्युपासते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्त्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥६॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥१०॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्व्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहो रात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा

रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥१४॥ तद्ये ह तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्य्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥१॥ तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमव-

ष्टम्य विधारयामीति ॥३॥ तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्द्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व्वं एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्वं एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्व्वा एवोत्क्रामंते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्यं एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतञ्च यत् ५ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्व्वं प्रतिष्ठितं । ऋचो यजूꣳषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥७॥ देवानामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणाञ्चरितं सत्यमथर्व्वाङ्गिरसामसि ॥८॥ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्य्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः ॥९॥ यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते

प्रजाः । आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भवि-
ष्यतीति ॥ १० ॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः ११
या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि
या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः १२
प्राणस्येदं वशे सर्व्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञाञ्च विधेहि न इति

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भग-
वन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छ-
रीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते के-
नोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति
॥१॥ तस्मै स होवाचाति प्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मि-
ष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छा-
यैतस्मिन्ने तदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरी-

र ॥३॥ यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राणः । इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्ते ॥४॥ पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समन्नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाड़ीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति शाखानाड़ीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति॥६॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः॥८॥ तेजो ह वै उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः॥९॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयति: ॥१०॥

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥११॥ उत्पत्ति मायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा । अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ हैनं सौर्य्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत् सुखं भवति कस्मिन्नु सर्व्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्व्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्व्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति। गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्य्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ३

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः। मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति। यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टञ्चादृष्टञ्च श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चाननुभूतञ्च सच्चासच्च सर्व्वं पश्यति सर्व्वः पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति। अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत् सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्व्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥७॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च

श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च रसश्च रसयितव्यञ्च त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च वाक् च वक्तव्यञ्च हस्तौ चादातव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च मनश्च मन्तव्यंच बुद्धिश्च बोद्धव्यंचाहङ्कारश्चाहङ्कर्त्तव्यञ्च चित्तञ्च चेतयितव्यञ्च तेजश्च विद्योतयितव्यंच प्राणश्च विधारयितव्यञ्च ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥९॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्व्वो भवति तदेष श्लोकः ॥१०॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः प्रश्नः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषुप्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्य्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचाविनिर्म्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्म्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः। क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥६॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयंते। तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति ॥ ७ ॥

इति पञ्चमप्रश्नः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ। भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत। षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज। तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति॥१॥ तस्मै स होवाच इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नाद्वीर्य्यं तपो मन्त्राः कर्म्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥५॥ अरा इव रथनाभौ कलायस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥७॥ ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

इति षष्ठः प्रश्नः समाप्तः ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाᳩसस्तनूभिः । व्याशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शांतिः शांतिः शांतिः ॥

॥ इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदारम्भः ॥ ५ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाᳩ सस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्तिन इंद्रो वृद्धश्रवाः

स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः। स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शांतिः शांतिः शांतिः ॥

॥ ॐ ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्व्वविद्याप्रतिष्ठामथर्व्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अथर्व्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्व्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्यां। स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥३॥ तस्मै स होवाच। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते॥५॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्व्वंगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥६॥ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्म्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते ॥ ९ ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु मर्म्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्य-

वाहने । तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपाद-येच्छ्रद्धया हुतम् ॥२॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितञ्च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥३॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथा कालं चाहुतयो ह्याददायन् । तन्नयन्त्येताः सूर्य्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥ एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्य्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः॥६॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥७॥ अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः। यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥९॥ इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरञ्चाविशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्य्यां चरन्तः। सूर्य्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलि-
ङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाक्षराद्विवि-
धाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति
॥ १ ॥ दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो
ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः
परः ॥२॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रि-
याणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य
धारिणी ॥ ३ ॥

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौ दिशः श्रोत्रे
वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्व-
मस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥
तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य्यः सोमात् पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम्। पुमान् रेतः सिञ्चति यो-
षितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥५॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
क्रतवो दक्षिणाश्च। संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्य्यः ॥६॥ तस्माच्च देवा
बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयां-

सि। प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्य्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमः। इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्व्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व्वरूपाः अतश्च सर्व्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म्म तपो ब्रह्म परामृतम्। एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत् समर्पितम्। एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्टं प्रजानाम्॥ १॥ यदर्च्चिमद्यदणुभ्योऽणु यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च। तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि २

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा निशितं सन्धी यत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥३॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्व्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ॥५॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥७॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥
९ ॥ न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तम-
नुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥१०॥
ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चो-
त्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम्॥११॥इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयःखण्डः

इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-
षस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो-
ऽभिचाकशीति ॥१॥ समाने वृक्षे पुरुषो निम-
ग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा प-
श्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः॥२॥
यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्र-
ह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय नि-
रञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यं । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायां ॥७॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥९॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति

विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्त्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र। पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनन्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥२॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्। एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥४॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः। ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः

सर्वमेवाविशन्ति ॥५॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे॥६॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु। कर्म्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वं एकीभवन्ति ॥७॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥८॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥ तदेतदृचाऽभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः। स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तस्तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥ तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते। नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाᳫं सस्तनूभिः व्यशेम देवहितं यदायुः स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषदारम्भः ॥ ५ ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाᳫं सस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं तदायुः ॥ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ॐ मित्येतदक्षरमिदꣳ सर्व्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्व्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥१॥ सर्व्वꣳह्येतद्‌ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥३॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥४॥

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्य्याम्येष योनिः सर्व्वस्य प्रभावाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्। अदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्वाद्वाप्नोति ह वै सर्व्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वामिनोति ह वा इद सर्व्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्य्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद य एवं वेद् ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्योपनिषत् समाप्तिङ्गता ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः। भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवा सस्तनूभिः।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ओम् शांतिः शांतिः शांतिः ॥

इतिमांडूक्योपनिषत्समाप्ता ॥

५०

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदारम्भः ॥ ७ ॥

॥ शिक्षोपनिषद् ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु

वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥
सत्यं वदिष्यामि पञ्च च ॥ १ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्रा बलम्। साम सन्तानः। इत्युक्तः शीक्षाध्यायः॥ १ ॥ शिक्षां पञ्च ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्। अथातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः॥ पञ्चस्वधिकरणेषु। अधिलोकमधिज्योतिषमधिप्रजमध्यात्मम्। ता महासꣳहिता इत्याचक्षते। अथाधिलोकम्। पृथिवी पूर्वरूपम्। द्यौरुत्तररूपम्। आकाशः सन्धिः ॥१॥ वायुः सन्धानम्। इत्यधिलोकम्। अथाधिज्योतिषम्। अग्निः पूर्वरूपम्। आदित्य उत्तररूपम्। आपः सन्धिः। वै-

द्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्ज्योतिषम् । अथाधि-
विद्यम् । आचार्य्यः पूर्वरूपम् ॥२॥ अन्तेवास्यु-
त्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनꣳ सन्धानम् ।
इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् ।
पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननꣳ सन्धा-
नम् । इत्यधिप्रजम् ॥३॥ अथाध्यात्मम् । अधरा
हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्
सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इ-
तीमा महासꣳहिताः । य एवमेता महासꣳहि-
ता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः ।
ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥४॥ सन्धि-
राचार्य्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजं लोकेन ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्य-
मृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अ-
मृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्ष-
णम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि वि-

ध्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥ कुर्वाणा चीरमात्मनः । वासाꣳसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥२॥ यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहस्रशाखे । निभगाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ३ ॥ वितन्वाना शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । धारयन्तु सर्वतः स्वाहैकञ्च ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः ।

तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्य प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥१॥ मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूꣳषि ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नं । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्द्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥३॥ असौ लोको यजूꣳषि वेद द्वे च ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालु-

के। य एष स्तन इवावलम्बते। सेन्द्रयोनिः। यत्रासौ केशान्तो विवर्तते। व्यपोह्य शीर्षकपाले भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति। भुव इति वायौ ॥ १॥ सुवरित्यादित्ये। मह इति ब्रह्मणि। आप्नोति स्वाराज्यम्। आप्नोति मनसस्पतिम्। वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः। श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः। एतत्ततो भवति। आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्मप्राणारामं मन आनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतं। इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥२॥ वायावमृतमेकञ्च ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः। अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि। आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा। इत्यधिभूतम्। अथाध्यात्मम्। प्राणोव्यानोऽपान उदानः समानः। चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्। चर्म्म माꣳसꣳस्नावास्थिमज्जा। एतदधिविधाय ऋषिरवोचत्। पाङ्क्तं वा इदꣳसर्वम्। पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳस्पृणोतीति ॥१॥ सर्वमेकञ्च ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदꣳसर्वम् । ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्योश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्म प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नुवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥१॥ ॐ दश ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपो नित्यः पौरुशि-

ष्टिः। स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः। तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥१॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट् च ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि द्रविणꣳसुवर्चसम् सुमेधा अमृतोऽक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥ अहꣳषट् ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥

वेदमनूच्याचार्य्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्म्मञ्चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्म्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥१॥ देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्य्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्म्माणि। तानि सेवित-

व्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकꣳसुचरिता-
नि । तानि त्वयोपास्यानि ॥२॥ नो इतराणि ।
ये के चास्माच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वया-
ऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्ध-
यादेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया
देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्म्मवि-
चिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥
ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः ।
अलूक्षा धर्म्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तेरन् ।
तथा तत्र वर्त्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र
ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा
धर्म्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्त्तेरन् । तथा
तेषु वर्त्तेथाः एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा
वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासित-
व्यम् । एवमुचैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ स्वाध्यायप्रवच-
नाभ्यां न प्रमदितव्यम् तानि त्वयोपास्यानि वि-
चिकित्सा वा स्यात्तेषु वर्त्तेरन् सप्त च ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्य्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ १ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ सत्यमवादिषं पञ्च च । इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

शन्नः शीक्षा॰ सह नौ यश्छन्दसां भूः स यः पृथिव्योमित्यृतञ्चाहं वेदमनूच्य शन्नो द्वादश॥१२॥ शन्नो मह इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोविꣳ-शतिः ॥ २३ ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्व-र्य्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरु-क्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्र-त्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अ-वतु माम् अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति शिक्षाध्यायः प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः रेतसः पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीँश्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः अन्नँ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्स-

र्वौषधमुच्यते । सर्वं वैतेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्र-ह्मोपासते । अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मा-त्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जा-तान्यन्नेन वर्द्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च भूतानि । त-स्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नर-समयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविधि एव । तस्य पुरुष-विधाम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः।

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणोहि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमु-च्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मो-पासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वा-युषमुच्यते इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अ-न्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा

एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अ-
न्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेवशिरः । ऋग्दक्षिणः
पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अ-
थर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भ-
वति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचने
ति । तस्यैष एवं शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।
तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आ-
त्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पु-
रुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पु-
रुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः प-
क्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पु-
च्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्म्माणि । तनुतेऽपि
च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।

विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।
शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति। तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छति ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चित्समश्नुता ३ उ । सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳसर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा । तदे-

वानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च । सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्न दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इ-ति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स ए-को मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आ-नन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रो-त्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वा-णामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्ध-र्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलो-कानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चा-कामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामा-नन्दाः स एकः कर्म्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपि यन्ति । श्रोतियस्य चाकामह-तस्य । ते ये शतं कर्म्मदेवानां देवानामानन्दाः ।

स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माँल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति। एतꣳ ह वाव न तपति । किमहꣳ साधु नाक-

रवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं वि-
द्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आ-
त्मानꣳ स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ब्रह्मविदिदमयमिदमेकविꣳशतिरन्नाद्दन्नरस-
मयात्प्राणो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी पु-
च्छं षड्विꣳशतिः प्राणं यजुर्ऋक् सामादेशोऽ-
थर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविꣳशतिर्यतः श्रद्धर्तं सत्य
योगो महोऽष्टादशविज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद आ-
नन्दो ब्रह्मपुच्छं द्वाविꣳशतिरसन्नेवाथाष्टाविꣳश-
तिरसत्षोडश भीषाऽस्मान्मानुषो मनुष्यगन्ध-
र्वाणां देवगन्धर्वाणां पितॄणां चिरलोकलोकाना-
माजानजानां कर्मदेवानां येकर्म्मणा देवानामि-
न्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स यश्च संक्राम-
त्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्च नैतमेकादश नव ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ब्रह्मविद्य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॐ तत्सत् ॥ २ ॥

अथ भृगुवल्ली प्रारभ्यते ॥ ३ ॥

हरिः ॐ ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्य्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳहोवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायंते । येन जातानि जीवंति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्वि-

मानिभूतानि जायंते। अन्नेन जातानि जीवंति अन्नं प्रयंत्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति तꣳहोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते। प्राणेन जातानि जीवंति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳहोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत॥ स तपस्तप्त्वा॥

इति तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायंते। मनसा जातानि जीवंति। मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो

ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते । विज्ञानेन जातानि जीवंति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳहोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अ-

न्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादं । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । म-

हान् भवति। प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्त्या ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत। तद्व्रतम्। तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्। अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते। एतद्वै मुखतोऽन्न राद्धम्। मुखतोऽस्मा अन्न राध्यते। एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳराद्धम्। मध्यतोऽस्मा अन्न राध्यते। एतद्वा अन्ततोऽन्न राद्धम्। अन्ततोस्मा अन्नꣳराध्यते ॥१॥ य एवं वेद। क्षेम इति वाचि। योगक्षेम इति प्राणापानयोः। कर्मेति हस्तयोः। गतिरिति पादयोः। विमुक्तिरिति पायौ। इति मानुषीः समाज्ञाः। अथ दैवीः। तृप्तिरिति वृष्टौ। बलमिति विद्युति ॥२॥ यश इति पशुषु। ज्योतिरिति नक्षत्रेषु। प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे। सर्वमित्याकाशे। तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत। प्रतिष्ठावान् भवति। तन्मह इत्युपासीत। महान् भवति। तन्मन इत्युपासीत। मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तन्नम इत्युपासीत। नम्यंतेऽस्मै

कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति ।
तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्य्येणं म्रियंते
द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स
यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ॥ ४ ॥
स य एवंवित् । अस्माँल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमय
मात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुप-
संक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं
विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमय-
मात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीका-
मरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्सामगायन्नास्ते । हावु ३
हा३ वु हा३ वु ॥५॥ अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ।
अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः । अहꣳश्लो-
ककृदहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृत् । अहमस्मि प्र-
थमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३ भा-
यि । यो मा ददाति स इदेव मा३ वाः । अह-
मन्नमन्नमदन्तमा३द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्य-
भवा३ सुवर्णज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनि-
षत् ॥ ६ ॥

राध्यते विद्युति मानवान् भवत्येको हा ३ वु
य एवं वेदैकञ्च ॥ इति दशमोनुवाकः ॥ १० ॥

भृगुस्तस्मैयतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत्त्व-
योदशान्नं प्राणं मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं
तपसा द्वादश द्वादशानन्द इति सैषादशान्नं न
निन्द्यात् प्राणः शरीरमन्नं न परिचक्षीतापोज्यो-
तिरन्नं बहु कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशै-
कादश । न कञ्चनैकषष्टिरेकान्नविंᳪ शतिरेकान्न
विंᳪ शतिः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्य्यं
करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषा-
वहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुरित्युपनिषत् ॥

इति भृगुवल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्य्यमा ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः ।
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्र-

ह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥ ७ ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषत्प्रारम्भः ॥ ८ ॥

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवत्वतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् । ईक्षत लोकान्नुसृजा इति ॥ १ ॥

स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापो-
ऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरी-
चयः । पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥
स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।
सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् ॥ ३ ॥

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत य-
थाण्डं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां
नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभि-
द्येतामक्षीभ्याश्चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निर-
भिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभि-
द्यतत्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो
हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा ना-
भिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं
निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ ४ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्राप
तंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुव-

न्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अ-
न्नमदामेति ॥ १ ॥

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति।
ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न नोऽयमलमिति ॥२॥

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति
पुरुषो वाव सुकृतं। ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्र-
विशतेति ॥ ३ ॥

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्रावि
शद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्प-
तयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चन्द्रमा मनो
भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं
प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजा-
नीहीति। ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभ-
जाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति। तस्माद्यस्यै
कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्या-
मशनायापिपासे भवतः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ॥ १ ॥ सोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत। या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥ २ ॥

तदेनदभिसृष्टं पराङत्यजिघांसत् तद्वाचा जिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥ तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥ तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥ तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥६॥ तत्त्वचाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत् स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥ तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥ त-

च्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥ तदपानेनाजिघृक्षत् तदावयत् सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥ १० ॥ स ईक्षत कथंन्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोहऽमिति ॥ ११ ॥ स एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥ स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिषदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति ॥ १३ ॥

तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो हवै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव

हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

उपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदे-तद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्ये-वात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्ज-नयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १ ॥

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥ २ ॥

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि भावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्या-त्मानमेव षद्भावयत्येषां लोकानां सन्तात्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥

सोऽस्यायमात्मापुण्येभ्यः कर्म्मभ्यः प्रतिधी-यतेऽथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः

प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृषिणा ॥ ४ ॥

गर्भेनु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ॥ शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो-जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो वाम-देव एवमुवाच ॥ ५ ॥

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्या-मुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इत्यैतरेयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् सञ्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्म्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्ये वैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

ब्रह्मैव इन्द्र एव प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥ स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् । इत्योम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यैतरेयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवत्ववतुमामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इत्यैतरेयोपनिषत्संपूर्णा॥ ८॥

॥ ॐ तत्सत्॥

अथसामवेदीयछान्दोग्योपनिषत्।

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च। सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्यु-

द्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः ॥२॥ स एष रसानाꣳ रसतमः परमः पारर्द्धोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥ कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४॥ वागेवर्क्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथस्तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च ॥५॥ तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सꣳसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥ आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥ तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शꣳसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षर-

स्याप्रचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति खल्वे तस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

तृतीयस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥ ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥ अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे ताꣳ हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना

विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳ सङ्कल्पयते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳ हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेत ॥ ७ ॥ एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसत एवꣳ हैव स विध्वꣳसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥ नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवत्येतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ॥९॥ तꣳ हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः ॥१०॥ तेन तꣳ ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवं बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तꣳ हायास्य उद्गी-

थमुपासाञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्या-द्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तᳬह बको दाल्भ्यो वि-दाञ्चकार । स ह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गी-थमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥१४॥

तृतीयस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपा-सीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति उद्यᳬस्तमोभ-यमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवायञ्चासौ चोष्णो-ऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिममुञ्चोद्गीथमु-पासीत ॥ २ ॥ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासी यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः सव्यानो योव्यानः सावाक् तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥ या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति

यर्त्तात्सामतस्मादप्राणन्ननपानन् साम गायति यत्सामस उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति ॥ ४ ॥ अतो यान्यन्यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननँ स्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥ अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेनह्युत्तिष्ठतिवाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नंथमन्ने हीदँ सर्व्वँ स्थितम् ॥ ६ ॥ द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थँ सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचोदोहोऽन्नवानन्नादोभवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥ अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येनसाम्ना स्तोष्यन् स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥ यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन् स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥९॥ येन छन्दसा स्तोष्यन् स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः

स्यात् त७ँ स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥ यां दिशम-
भिष्टोष्यन् स्यात्तांदिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥ आ-
त्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तो
ऽभ्यासो ह यदस्मै स कामः समृद्ध्येत यत्कामः
स्तुवीतेति ॥ १२ ॥

तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ॐ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्यु-
द्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥ देवा वै मृत्यो-
र्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविश७ँस्ते छन्दोभिरच्छाद
यन्यदेभिरच्छादय७ँस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥
तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं
पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि ते नु वित्त्वोर्ध्वा
ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥३॥ यदा
वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येव७ँ सामैवं
यजुरेष उस्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयंतत्प्र-
विश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥ स य
एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षर७ँ स्वरममृ-
तमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तद-

मृतो भवति ॥५॥ तृतीयस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथयइत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ॐमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीꣳ स्त्वं पर्य्यावर्त्तयाद्बहवो वैते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणाꣳस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथइति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ५॥

तृतीयस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥ अन्तरिक्षमेवग्वायुः साम

तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसामतस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥ द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते द्यौरेव साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते ॥५॥ अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व्व एव सुवर्णः ॥६॥ तस्ययथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥७॥ तस्यर्कंच साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गाते-

तस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका स्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥ ८ ॥

तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भा सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नील परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनु-
ष्यकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते
गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥ अथ य एत-
देवं विद्वान् साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव
स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताꣳश्चाप्नोति
देवकामाꣳश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैतस्मादर्वा-
ञ्चोलोकास्ताꣳश्चाप्नोति मनुष्यकामाꣳश्चतस्मादु
हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागा-
यानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्
साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शा-
लावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलि
रिति ते होचुरुद्गीथेवै कुशलाःस्मो हन्तोद्गीथे
कथां वदाम इति ॥१॥ तथेति ह समुपविविशुः
स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां
ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचꣳ श्रोष्यामीति ॥ २ ॥ स ह
शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच

हन्त त्वा पृच्छानीनि पृच्छेति होवाच ॥३॥ का
साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का
गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गति-
रित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति
होवाच ॥४॥ अपां का गतिरित्यसौ लोक इति
होवाच अमुष्य लोकस्य कागतिरिति न स्वर्गं
लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकꣳसा-
माभिसंस्थापयामः स्वर्गसꣳस्तावꣳहि सामेति ५॥
तꣳह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवा
चाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वे तर्हि
ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति
॥ ६ ॥ हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति
होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति
होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां
लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठा वयं लोकꣳ
सामाभिसꣳस्थापयामः प्रतिष्ठासꣳ स्तावꣳहि
सामेति ॥ ७ ॥ तꣳ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचा-
न्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूया

न्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धी होवाच ॥८॥

तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

सस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्व्वाणि व वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाश परायणम् ॥ १ ॥ सः एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकान जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयाँ समुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥ तँ हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥ तथामुष्मिंल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥१॥ स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे तꣳहोवाच। नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥ एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳस्यादिति होवाच ॥ ३ ॥ न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमा न खादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति ॥ ४ ॥ स ह खादित्वाऽतिशेषान् जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान् प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥ स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच यद्बताऽन्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राꣳ राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान् खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७॥ तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्

प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥ एव-
मेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता
तांश्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति
॥ १० ॥ एवमेव प्रतिहर्त्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या
देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तांश्चेद विद्वान् प्रति-
हरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समार
तास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ ११ ॥ तृतीयस्य दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच ॥ १ ॥ स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः
सर्वैरार्त्विज्यैः पर्य्यैशिषं भगवतो वा अहमवित्त्या-
न्यानवृषि ॥ २ ॥ भगवाꣳस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यै-
रिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां
यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति त-
थेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥ अथ हैनं प्रस्तो
तोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता
तांश्चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति

मा भगवोनवाचल्कतमा सा देवतेति ॥४॥ प्राण इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तान्चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥५॥ अथहैनमु द्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तान्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचल्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥ आदित्य इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तान्चेदविद्वानुदगास्योमूर्द्धातेव्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥ अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तान्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीतिमा भगवानवोचल्कतमा सा देवतेति ॥८॥ अन्नमिति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तान्चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो

मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥९॥ तृतीयस्य एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥१॥ तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥ २ ॥ तान् होवाचेहैवमाप्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्चकार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सꣳरब्धाः सर्पन्तीत्येव मासस्रपुस्ते ह समुपविश्य हिङ्चक्रुः ॥ ४ ॥ ओ३मदा३मों३पिबा३मों३देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽन्नमिहा२ऽहरदन्नपते२ऽन्नमिहा हरा२ऽऽहरो३मिति ॥५॥

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्चन्द्रमा अथकार आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥ १ ॥ आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिङ्कारः प्राणः स्वरोऽन्नं

यावाग्विराट् ॥२॥ अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः सञ्चरो हुंकारः ॥ ३ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं योवाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवꣳसाम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥ ४ ॥ तृतीयस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳसाधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्य साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥ अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसामनो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳसाधवो धर्म्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्द्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहार पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥ कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पञ्चनिधꣳ समोपास्ते ॥ ३ ॥

चतुर्थस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधꣳसामोपासीत पुरो वातो हिङ्कारो मेघोजायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥१॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधꣳसामोपास्ते ॥ २ ॥

इति चतुर्थस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्व्वास्वप्सु पञ्चविधꣳसामोपासीत मेघो यत् सम्प्लवते सहिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याःप्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो या प्रतीच्यः स प्रतिहारः

समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्व्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥१॥ कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥२॥ इति पंचमः खण्डः ॥५॥

पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपासीताजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥२॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधꣳ परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाꣳसि वैतानि ॥१ ॥ परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं

परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥२॥

इति चतुर्थस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविध१ सामोपासीत यत्किञ्च वाचोहुं ३ इति स हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥१॥ यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनं ॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविध१ सामोपास्ते ॥३॥

इति अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्य१ सप्तविध१ सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥ तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्कारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रश१साकामाः प्र-

स्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायाᳬ स आदिस्तदस्य वयाᳬस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्रजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षᳬ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यᳬ सप्तविधᳬ सामोपास्ते ॥ ८ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधᳬ

सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २॥ उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वाविँशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविँशत्यादित्यमाप्नोत्येकविँशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविँशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥५॥ आप्नोतीहादित्यस्य जयं परोहास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधँ सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥ इति दशमः खण्डः ॥१०॥

मनो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम्॥२॥इति एकादशः खण्डः॥११॥

अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनꣳ संꣳशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति चतुर्थस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्‌गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहद्दादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्‌गीथो विद्योतते स्तनयति प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति पंचदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्कारोग्रीष्मः प्रस्तावोवर्षा उद्‌गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु

प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्यर्तून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता ॥१॥ स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिङ्कारस्त्वक् प्रस्तावो माꣳसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गीभवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥

इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतनाꣳ सलोकताꣳ सार्ष्टिताꣳ सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति चतुर्थस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि व-

याꣳसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वꣳ ह भवति ॥ २ ॥ तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥३॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वꣳ सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥१॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभे-

११

तेन्द्रꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥३॥ अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनꣳ स्पर्शेषूपालभेत मृत्युꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिधक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥ सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्वं ऊष्माणो अग्रस्ता निरस्ता विवृत्ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥५॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥२२॥

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसꣳस्थोऽमृतत्वमेति ॥१॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥२॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः

सम्प्रास्रवत्तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृणा ॐकार एवेदꣳ सर्वमोङ्कार एवेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यानाञ्च विश्वेषाञ्च देवानां तृतीयसवनम् ॥१॥ क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान् कुर्यात् ॥२॥ पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳ सामाभिगायति ॥३॥ लो ३ कद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयꣳ रा ३३३३-ऽ३ हुं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५ इति ॥४॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥५॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनꣳ संप्रयच्छन्ति ॥६॥ पुरा

माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्री-
यस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳ सामाभिगाय-
ति ॥७॥ लो३कद्वारमपावार्णू ३३ पश्येम त्वा
वयं विरा ३३३३ हुं ३ आ ३३ जा ३ यो ३ आ
२११११ इति ॥८॥ अथ जुहोति नमो वायवेऽ-
न्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय वि-
न्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ
सम्प्रयच्छन्ति ॥१०॥ पुरा तृतीयसवनस्योपाक-
रणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स
आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳसामाभिगायति ॥ ११ ॥
लो३कद्वारमपावा३र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳ स्वरा
३१२१ हुं २ आ ३३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
इति ॥१२॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारम-
पावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳ साम्रा ३१३
१२ हुं ३ आ ३३ जा ३ यो ३ आ ३३३३
इति ॥ १३ ॥ अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च

विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दत ॥१४॥ एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा ऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयं सवनꣳ सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।

॥ॐ॥ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवꣳशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥१॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥३॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य

रोहितꣳरूपम् ॥ ४ ॥ इति प्रथम खण्डः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ तानि वा एतानि यजूꣳषि एतं यजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳ रूपम् ॥३॥ इति द्वितीयः खण्डः २

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि सामान्येतꣳ सामवेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णꣳरूपम् ॥३॥ इति तृतीयः खण्डः३

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वा-

ङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपᳬंस्तस्याभित-
प्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यᳬं रसोऽजायत
॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्य-
देतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपम् ॥ ३ ॥ इति च-
तुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुना-
ड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता
अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा
एतद्ब्रह्माभ्यतपᳬंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यᳬं रसोऽजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदा-
दित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव ॥३॥ ते वा एते रसानाᳬं रसा वेदा
हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृता-
नाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि॥
४॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मु-
खेन वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥१॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्मा-

द्रूपादुद्यन्ति ॥२॥ स य एतदेवममृतं वेद वसू-
नामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्मा-
द्रूपादुदेति ॥३॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता
पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वा-
राज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ इति षष्ठःखण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेवरूपमभिसंविशन्त्ये
तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद
रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपा-
दुदेति ॥३॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चा-
दस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता
रुद्राणामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्य्येता
॥ ४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति
वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्ये त-

देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपम-
भिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥२॥ स य एतदेव
ममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखे
नैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो
दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
देता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिप-
त्यꣳ स्वाराज्यं पर्य्येता ॥४॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥८॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति
सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येत-
देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपम-
भिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एत-
देवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखे
नैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं
विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उ-
देता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधि-
पत्यꣳ स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ इति नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेवा रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥३॥ स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेताऽर्वांगस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्य्येता ॥४॥ इति दशमः खण्डः ॥१०॥

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन । देवास्तेनाहꣳ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय

पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वान्तेवासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ इति एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गायत्री वा इद ँ सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इद ँ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वाऽत्रसा येयं पृथिव्यस्या ँ हीद ँ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाऽव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्रतिष्ठिता एतदेव नाति शीयन्ते ॥४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि

त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥६॥ यद्वैतद्ब्रह्मेतीदं वाव
तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा
पुरुषादाकाशः ॥७॥ अयं वाव स योऽयमन्तः पु-
रुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥८॥
अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्ण-
मप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनीꣳ श्रियं लभते य एवं वेद
॥९॥ इति द्वादशःखण्डः ॥ १२ ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स
योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्य
स्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भ-
वति य एवं वेद ॥१॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः
स व्यानस्तच्छ्रोत्रꣳ स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यश-
श्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥
२ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्
सोऽग्निस्तदेतद् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्र-
ह्मवर्चस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः
तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान् व्यु-

ष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥४॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥५॥ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥६॥ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः ॥७॥ यत्रैतदस्मिंश्छरीरे सꣳस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥८॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँ-

ल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं
कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः स-
त्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्व-
गन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥२॥
एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा
सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतंडुलाद्वा एष
म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्त-
रिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥३॥
सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिद-
मभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय ए-
तद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्या-
दद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः
शाण्डिल्यः ॥४॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति
दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलꣳ स एष
कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदꣳ श्रितम् ॥१॥
तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम द-
क्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूतानामोदीची

तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदᳫं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदᳫं रुदम् ॥ २ ॥ अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदᳫं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि ॥४॥ अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥६॥ अथ यदवोचᳫं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥७॥ इति पञ्चदशःखण्डः १५

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विᳫंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा

वाव वसव एते हीद१ सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥ त-
ञ्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिन१ सवनम-
नुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो
विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥
अथ यानि चतुश्चत्वारि१शद्वर्षाणि तन्माध्यन्दि-
न१सवनं चतुश्चत्वारि१शदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
माध्यन्दिन१ सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा
वाव रुद्रा एते हीद१ सर्व१ रोदयन्ति ॥३॥ तं-
चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात्प्राणा
रुद्रा इदं मे माध्यन्दिन१ सवनं तृतीयसवनम-
नुसन्तनुतेति माऽहं प्राणाना१ रुद्राणां मध्ये
यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति॥
४॥ अथ यान्यष्टाचत्वारि१शद्वर्षाणि तृतीयसव-
नमष्टाचत्वारि१शदक्षरा जगती जागतं तृतीय-
सवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वा वा-
दित्या एते हीद१ सर्वमाददते ॥५॥ तञ्चेदेतस्-
मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा आ-

दित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सी-येत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥६॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महीदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्रह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥७॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥१॥ अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥२॥ अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैव तदेति ॥३॥ अथ यत्तपो दानमार्जवमहिꣳसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥४॥ तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवास्यावभृथः ॥५॥ तद्धैतद् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायो-क्त्वोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलाया-मेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राण-सꣳशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

आदित् प्रत्नस्य रेतसो उद्वयन्तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरꣳ स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥७॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥१॥ तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म वाक् पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥२॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥४॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्र-

ह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥५॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्च-तुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्च-सेन य एवं वेद ॥६॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥१८॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमस-देवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभि-द्यत ते आण्डकपाले रजतञ्च सुवर्णञ्चाभवताम् ॥१॥ तद्यद्रजतꣳ सेयं पृथिवी यत्सुवर्णꣳसा द्यौ-र्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बꣳ स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकꣳ स समुद्रः ॥२॥ अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जाय-मानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त सर्वाणि च भू-तानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्र-त्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे चैव कामाः ॥३॥ स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳ

साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन् ॥ ४॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥

ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान् मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मे ऽत्स्यन्तीति ॥१॥ अथ ह हꣳसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳ हꣳसो हꣳसमभ्युवाद हो हो हि भल्लाक्ष भल्लाक्षजानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥२॥ तमु ह परः प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्तꣳ सयुग्वानमिव रयिक्वमात्थेति यो नु कथꣳ सयुग्वा रयिक्व इति ॥३॥ यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद स मयैतदुक्त इति ॥४॥ यदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव

रयिक्वमात्थेति यो नु कथꣳ स युग्वा रयिक्व
इति ॥५॥ यथा कृताय विजितायाधरेयाः संय-
न्त्येवमेनꣳ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु
कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥६॥
स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तꣳ
होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति ७
सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश
तꣳ हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रयिक्व इ-
त्यहꣳ ह्यरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽ-
विदगिति प्रत्येयाय ॥८॥ इति प्रथमः खण्डः ॥१॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः शट् सतानि गवां
निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तꣳ हा-
भ्युवाद ॥१॥ रयिक्वेमानि षट् शतानि गवामयं
निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवता
शाधि यां देवतामुपास्म इति ॥२॥ तमु ह परः
प्रत्युवाचाह हीरेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिर-
स्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः स-
हस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय

प्रतिचक्रमे ॥३॥ तꣳहाभ्युवाद रयिक्वेदꣳ सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥४॥ तस्य ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रयिक्वपर्णानाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥१॥ यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥२॥ अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणꣳ श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क्त इति ॥३॥ तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥४॥ अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे तस्मा उ ह न द-

दत्तः ॥५॥ स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतदन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिताप्रजानाꣳ हिरण्यदꣳष्ट्रोबभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७॥ तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृतꣳ सैषा विराडन्नादी तयेदꣳसर्वं दृष्टꣳ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥८॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रोऽहमस्मीति ॥१॥ सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला

तु नामाहमस्मि सत्यकामोनाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा इति ॥२॥ स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥३॥ तꣳ होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरꣳ सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्नवेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाऽहमस्मि सत्यकामोनाम त्वमसीति सोऽहꣳसत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥४॥ तꣳ होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳ सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳ सम्पेदुः ॥५॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥४॥

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳ

स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेःप्राङ्उपोपविवेश ॥१॥ तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति प्रति शुश्राव ॥२॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतु-

ष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥३॥ स य ए-
तमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानि-
त्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लो-
काञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्म-
णोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥४॥ इति षष्ठः खण्डः ॥६॥

हꣳसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभि-
प्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि
मुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चा-
दग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥१॥ तꣳहꣳस उपनि-
पत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्र-
तिशुश्राव ॥२॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति
ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला
सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत् कलैष वै सोम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥
स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्यो-
तिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति
ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳ-
श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥४॥

इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥१॥ तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥३॥ स य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥४॥

इति अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्य्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेव

मे कामे ब्रूयात् ॥२॥ श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुपास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन् परिचचार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयꣳस्तꣳ ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥ तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन् परिचचारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे ॥२॥ स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किन्नु नाश्नासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामानानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मिनाशिष्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः समुदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं

यत्प्राणो ब्रह्म कञ्चतु खञ्चन विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः ॥ ५ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥१॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्भो इतिहापेव निन्हुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥२॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्न हन्तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त ए-

वमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्दश: खण्ड: ॥ १ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥१॥ एत संयद्वाम इत्याचक्षत एत हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥ एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥४॥ अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासा स्तान्मासेभ्य: संवत्सर संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसोविद्युतं तत्पुरुषो ऽमानव: ॥५॥ स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देव-

पथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मान-
वमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥ ६ ॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदꣳ सर्वं पुनाति यदेष यन्निदꣳ सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा सꣳस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतराꣳ स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥२॥ अन्यतरामेव वर्तनिꣳ सꣳस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञꣳ रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान् भवति ३ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सꣳस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानो-

ऽनुप्रतितिष्ठति स दृष्ट्वा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥

इति षोड़शः खण्डः ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकाभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाᳬरसान् प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥१॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाᳬरसान् प्राबृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूᳬषि सामान्यादित्यात् ॥२॥ स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्राबृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥३॥ तद्य दृक्तो रिष्येद्भूःस्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्य्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टᳬसन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेवतद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टᳬसन्दधाति ॥५॥ अथ यदि सामतो रिष्येत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टᳬसन्दधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णᳬसन्दध्यात्सुवर्णेन रजतᳬरजते न

त्रपु त्रपुणा सीसꣳसीसेन लोहं लोहेन दारु दारु
चर्मणा ॥७॥ एवमेषां लोकानामासां देवताना-
मस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टꣳ-
सन्दधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवं वि-
द्ब्रह्मा भवति ॥८॥ एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो
यत्रैवं विद्ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳह वा एषा ब्रह्मा-
णमनु गाथा यतो यत आवर्त्तते तत्तद्गच्छति ॥९॥
मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध
वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानꣳसर्वाꣳश्चर्त्विजोऽभिर-
क्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवं-
विदम् नानेवंविदम् ॥१०॥ १७ ॥ इति छान्दो-
ग्योपनिषदि चतुर्थ प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै
श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥१॥ यो
ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वा-
ग्वाव वसिष्ठः ॥२॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह
तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा
॥३॥ यो ह वै सम्पदं वेद सꣳहास्मै कामापद्यन्ते

दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ॥४॥ यो ह
वा आयतनं वेदायतनꣳह स्वानां भवति मनो
ह वा आयतनम् ॥५॥ अथ ह प्राणा अहꣳश्रेयसि
व्यूदिरेऽहꣳश्रेयान स्म्यहꣳश्रेयानस्मीति ॥६॥ तेह
प्राणाः प्रजापतिं पितरः मेत्योचुर्भगवन् को नः
श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते श-
रीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वःश्रेष्ठ इति ॥७॥
सा ह वागुच्चक्राम सासंवत्सरं प्रोष्य पर्य्यैत्योवाच
कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अव-
दन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक्
॥८॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्य्यैत्योवाच
कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अप-
श्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वंतः
श्रोत्रेणध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः
॥९॥ श्रोत्रꣳहोच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्य्यैत्यो-
वाच कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा
अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्य-

न्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रो-
त्रम् ॥१०॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य प-
र्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश
ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्त्स
यथा सुहयः पड्वीशशंकून् संखिदेदेवमितरान्
प्राणान् समखिदत्तꣳहाभि समेत्योचुर्भगवन्नेधि
त्वन्नश्श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥१२॥ अथ हैनं वा-
गुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ
हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रति-
ष्ठोसीति ॥१३॥ अथ हैनꣳश्रोत्रमुवाच यदहꣳस-
म्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच
यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥१४॥
न वै वाचो न चक्षूꣳषि न श्रोत्राणि न मनाꣳ-
सीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणा ह्येवै-
तानि सर्वाणि भवन्ति ॥१५॥ इतिप्रथमःखण्डः १

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-

दिद्माश्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदन्न स्यानामनो ह वै नामप्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्च नानन्नं भवतीति ॥१॥ स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाचाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥२॥ तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥३॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्या रात्रौ सर्व्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थ-

माधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳस हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदꣳ सर्वमसानीति ॥६॥ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामतिवयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठꣳसर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥ निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥८॥ तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥९॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥२॥

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳ समितिमेयाय तꣳ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्त्तन्ता ३ इति न भगव इति वेत्थ पथो-

देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना ३ इति न भगव इति ॥२॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥३॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथꣳ सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तꣳ होवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकञ्चनाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं तेनाववक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तꣳ होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति ॥६॥ स ह कृच्छ्री ब-

भूव तꣳ ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार तꣳ हो-
वाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो यथेयं न प्राक्
त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु
सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै
होवाच ॥ ७ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समि-
दभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो वि-
विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षꣳ सम्भ-
वति ॥ २ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव
समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अ-
वान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्-

मिग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥१॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमंत्रयते स धूमो यो निरर्चिंर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥८॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति सउल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ २ ॥

इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाᳬस्तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संवत्सरᳬ संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षंपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मा साᳬस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेषसोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥४॥ तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो

रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथय इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्तिजायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳ स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबꣳश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महाचैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरꣳस्तैरिति ॥ ९ ॥ अथ हय एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्षो बुडिल

आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमाᳫँसाञ्चक्रुः को नु आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह सम्पादयाञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तᳫँहन्ताभ्यागच्छामेति तᳫँहाभ्याजग्मुः २ स ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमेमहाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्व्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तᳫँ हन्ताभ्यागच्छामेति तᳫँ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार सहप्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनंदास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु मे भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तᳫँहैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरᳫँ

सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

औपमन्यव कंत्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति हो वाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनि-

ष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भ-
वत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वा-
नरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽ-
भविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति त्रयो-
दशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्व-
मात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमा-
त्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति
पृथग्रथ श्रेण्योऽनुयन्ति ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि
प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राण-
स्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्य-
द्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ इति चतुर्दशः खण्डः १४

अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मान-
मुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवा-
चैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मान-

नमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥१॥ अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवामात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्य्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥

इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वꣳ रयिमान् पुष्टिमानसि॥१॥ अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥

इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति हवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मा-

नमुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च प-
शुभिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं प-
श्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेव-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन
इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नाग-
मिष्य इति ॥ २ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥१७॥

तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं
वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमा-
त्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥
तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सु-
तेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो
बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव
वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहा-
र्य्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयꣳ स यां प्रथ-
मामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति

प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति
चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौ-
स्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चा-
धितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय
स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥१॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं
तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि
तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च
दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानु-
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्र-
ह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति विंशः खण्डः ॥२०॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय
स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वा-
क्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति
पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथि-
वी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिंतृप्य-

ति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥१॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥१॥ उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति॥२॥ इति त्रयोविंशः खण्डः॥२३॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥ १॥ अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य स-

र्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥ तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳहास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतꣳ स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासत एवꣳ सर्व्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥५॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥२४॥

इति छान्दोग्योपनिषत्सु पञ्चमः प्रपाठकः

ॐ तत्सत् ॥

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्य्यं न वै सोम्याऽस्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंꣳशतिवर्षः सर्व्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येना-

श्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति
कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सौम्य-
कैन मृत्पिंडेन सर्व्वं मृन्मयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥१॥
यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्व्वं लोहमयं वि-
ज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लो-
हमित्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनि-
कृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वाचार-
म्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्य-
मेवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥ न वै
नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं
मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति त-
था सोम्येति होवाच ॥४॥ इति प्रथमःखण्डः १

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् त-
द्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं त-
स्मादसतः सज्जायेत ॥१॥ कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳ
स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥२॥ तदैक्षत

बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥३॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥१॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥२॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥३॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं त-

दपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्ने रग्नित्वं वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव स-
त्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजस
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागा-
दादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रम-
सो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यम् ॥३॥
यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं त-
दपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणी-
त्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः
पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चना
श्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो वि-
दाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभूदिति तेज-
सस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्य-
पाꣳ रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदि-

त्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञा-
तमिवाभूदित्येतासामेव देवतानाꣳ समास इति
तद्विदाञ्चक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजा-
नाहीति ॥ ७ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्माꣳसं योऽ-
णिष्ठस्तन्मनः ॥१॥ आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते
तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्य-
मस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥२॥ तेजोऽशितं
त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि
भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक्
॥३॥ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राण-
स्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान् वि-
ज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु

सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥२॥ अपाꣳ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥४॥ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ इति षष्ठःखण्डः६

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥१॥ स ह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूꣳषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशान ॥३॥ अथ मे वि-

ज्ञास्यसीति स हाशाथ हैनमुपससाद तᳪं ह य-त्किञ्च पप्रच्छ सर्वᳪं ह प्रतिपेदे तᳪं होवाच॥४॥ यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवᳪं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयᳪं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य सदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनᳪं स्वपितीत्याचक्षते स्वᳪं ह्यपीतो भवति ॥१॥ स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा

प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥२॥ अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥३॥ तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥४॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलः सोम्येमाः सर्व्वाः प्रजाः सदायतनः स-

त्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाᳪ स य एषोऽणिमा ॥६॥ ऐतदात्म्यमिदᳪ सर्वं तत्सत्यᳪ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथा सोम्य मधु मधु कृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाᳪ रसान् समवहारमेकताᳪ रसं गमयन्ति ॥१॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्य माः सर्व्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति सम्पाद्यामह इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिᳪहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दᳪशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषोऽणिमै-

तदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति स मुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो

ऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मना-
नुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥१॥ अ-
स्य यदेकाᳪ शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ
सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु
सोम्य विद्धीति होवाच ॥२॥ जीवापेतं वाव कि-
लेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽ-
णिमैतदात्म्यमिदᳪ सर्वं तत्सत्यᳪ स आत्मा त-
त्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भि-
न्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य
इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति
भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन
भगव इति ॥१॥ तᳪ होवाच यं वै सोम्यैतम-
णिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न
एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति ॥२॥ श्रद्धत्स्व सोम्येति

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच

इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तꣳ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्राश्यैनदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्त्तते तꣳ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयं

तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वा उद-
ङ्वाऽधराङ्वा प्रध्मायिताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभि-
नद्धाक्षो विसृष्टः ॥१॥ तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य
प्रब्रूयादेतां दिशं गधारा एतांदिशं व्रजेति स
ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवो-
पसम्पद्येतैवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य ता-
वदेव चिरंयावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति ॥२॥
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
॥ ३ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषꣳ सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्य्युपासते
जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥१॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राण-
स्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति॥
२॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ

स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवाऽनृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥१॥ अथ यदि तस्याऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥

ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद

ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्व्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥२॥ सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽत्मविच्छ्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तꣳ होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥३॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्व्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति ॥ ४ ॥ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय

इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मञ्चाऽधर्मञ्च सत्यञ्चाऽनृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाऽधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नाऽनृतं न साधु नाऽसाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारी भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्म्माणि कुर्व्वीयेत्यथ कुरुते पुत्राᳬंश्च पशूᳬंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥१॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥ इति तृतीयः खण्डः ३

सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्माणि ॥१॥ तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकॢपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशञ्च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषांᳬ संकॢप्त्यै वर्षᳬसङ्कल्पते

वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नꣳ सङ्कल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते प्राणानाꣳ संक्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते मन्त्राणाꣳ संक्लृप्त्यै कर्म्माणि सङ्कल्पन्ते कर्म्मणाꣳ संक्लृप्त्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वꣳ सङ्कल्पते स एष संकल्पः सङ्कल्पमुपास्स्वेति ॥२॥ स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान् वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥३॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥४॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्माणि ॥१॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-

माहुर्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्या-
दित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत
शुश्रूषन्ते चित्तꣳ ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा
चित्तꣳ प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति ॥२॥ स यश्चित्तं
ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः
प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽ-
भिसिद्ध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्राऽस्य यथा का-
मचारो भवति यश्चित्तꣳ ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भग-
वश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ॥३॥ इति पञ्चमः खण्डः ५

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो
ध्यायन्तीव पर्व्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य
इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाꣳ-
शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना
उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाꣳशा इ-
वैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥१॥ स यो ध्यानं
ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा का-

मचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥ इति षष्ठः खण्डः ॥६॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्च रसञ्चेमञ्च लोकममुञ्च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति ॥१॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति वि-

ज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्व्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति २॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽ-

बोद्धाऽकर्त्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिद्ध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥ इति नवमः खण्डः ॥९॥

आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्व्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्व्वान् कामाꣳस्तृप्तिमान् भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽ-

स्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥ इति दशमः खण्डः

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्ध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥

इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे र-

मत आकाशे आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥१॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान् प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्नस्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत् स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रा नधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छत इ- मञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥१॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा ह्यस्याशिषो भवन्ति यावदा- शाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्र- वीत्विति ॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वꣳ समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददा- ति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः॥१॥ स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्य्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वीत्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मा- तृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै

त्वमस्याचार्य्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वम-
सीति ॥ २ ॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शू-
लेन समासं व्यतिसन्दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति
न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति
नाचार्य्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ॥३॥ प्राणो
ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्य-
न्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तञ्चेद्
ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवी-
त ॥ ४ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव
विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्
सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव
विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजि-
ज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥१७॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजा-

नाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन् मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठन् श्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव वि· विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्य्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ॥१॥ अथात आत्मा-

देश एवात्मैवाऽधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदꣳ सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताꣳ सर्वं

ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनात्कुमारस्तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते ॥२॥ इति षड्विंशः खण्डः ॥ २६ ॥ इति सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहवोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥१॥ तञ्चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वावाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभा-

वग्निश्च वायुश्च सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्ष-
त्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्
समाहितमिति तच्चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे
सर्वꣳ समाहितꣳ सर्व्वाणि च भूतानि सर्वे च
कामा यदैनज्जरावाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं
ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥ स ब्रूयान्नास्य जर-
यैतज्जीर्य्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्म-
पुरमस्मिन् कामाः समाहिता एष आत्माऽप-
हतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो-
ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह
प्रजा अन्वाविशन्ति यथाऽनुशासनं य यमन्तम-
भिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं त-
मेवोपजीवन्ति ॥५॥ तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः
क्षीयत एवमेवामुत्र पुन्यजितो लोकः क्षीयते तद्य
इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् का-
माꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य
इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् का-
माꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥
६ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादे-
वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन स-
म्पन्नो महीयते ॥१॥ अथ यदि मातृलोककामो
भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः
समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
॥३॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पा-
देवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्ति-
ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥
अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्-
पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्य-
लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपान
लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समु
त्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥७॥
अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क-

ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥ १० ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाᳬ सत्यानाᳬ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्य्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्व्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तᳬ हृदयमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतितस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतियमिति तद्य- त्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यन्तेनोभे य- च्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा ए- वंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥५॥ इति तृतीयः खण्डः३

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकाना- मसम्भेदाय नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ॥ १ ॥ सर्व्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्र- ह्मलोकस्तस्माद्वा एतꣳसेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुप- तापी भवति तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वापि न- क्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्म- लोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्य्येणा नुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥३॥ इति चतुर्थःखण्डः

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥ अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मयम् ॥३॥ तद्य एवैतावरं च ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चामुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाड़ीषु सृप्ता आभ्यो नाड़ीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥२॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाड़ीषु सृप्तो भवति तन्न कश्चन पप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वामीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं नि-

रोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥ तदेष श्लोकः शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तावबास्तमिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाᳬंश्च लोकानाप्नोति सर्वाᳬंश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजनातीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥३॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥४॥ इति सप्तमः खण्डः ॥७॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति

॥२॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविल्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥३॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचाऽनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति सह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान् जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामुञ्चेति ॥४॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाᳬ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति सᳬस्कुर्व्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते इति ॥ ५ ॥

इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव ख-

त्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृतो साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥१॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति हो-

वाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज सहाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदꣳ शरीमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥३॥ न वधेनास्य हन्यते नाऽस्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाऽप्रिय वेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिꣳ शतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्ड ॥ १० ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसाऽपराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतꣳ सम्पेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच ॥३॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳ शरीरमात्तं मृत्युनातदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै स शरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै स शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥ अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥ एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमःपूरुषः स तत्र पर्य्येति जक्षन् क्रीडन्रममाणःस्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मरन्निदꣳ शरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदꣳ शृणवानीति स आत्मा

श्रवणाय श्रोत्रं ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाᳲ सर्व्वे च लोका आत्ताः सर्व्वे च कामाः स सर्व्वाᳲश्च लोकानाप्नोति सर्व्वाᳲश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतᳲ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स

हाहं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कᳫ श्वेतं लिन्दुमाभिगा लिन्दुमाभिगाम् ॥ १ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १ ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्म्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्व्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिᳫसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥१॥ इति पञ्चदशः खण्डः १५ इति अष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥८॥ ॐ तत्सत्॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्मनिराकुर्यांमामा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥ ६ ॥

अथवाजसनेयिब्राह्मणोपनिषदारम्भः ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ उषावा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ॥ सूर्य्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्मा अश्वस्य मेध्यस्य ॥ द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यम् ॥ दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्व्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि ॥ ऊवध्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्व्वता ओषधयश्च वनस्पत यश्च लोमानि उद्यन् पूर्व्वार्द्धो निम्लोचन् जघनार्द्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥ अहर्वा अ-

श्वम्पुरस्तान्महिमान्वजायततस्य पूर्वे समुद्रे यो-
नीरात्रिरेनम्पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे स-
मुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्ब-
भूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसु-
रानश्वो मनुष्यान् समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो
योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासी-
दशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्म-
न्वी स्यामिति ॥ सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजा-
यन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्क्यस्यार्कत्वम् ॥
कꣳ ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्क्यस्यार्कत्वं
वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यदपाꣳशर आसी-
त्समहन्यत ॥ सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य
श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्त्ततार्ग्निः ॥ २ ॥
स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं
स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक्शि-
रोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची दिक् पुच्छ-
मसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च

पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽ-
प्सुप्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं
विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा
जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशना-
नाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् ॥
न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं का-
लमबिभः। यावान्त्सम्वत्सरस्तमेतावतः कालस्य
परस्तादसृजत। तं जातमभिव्याददात्स भाण-
करोत्सैववागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि वा इ-
ममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया
वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्व्वमसृजत यदिदं किञ्चर्चो
यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान् प्रजाः प-
शून् स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्व्वं वा
अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्व्वस्यैतस्यात्ता भ-
वति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं
वेद ॥५॥ सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजे-
येति। सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य यशोवीर्य्यमुदक्रामत्। प्राणा वै यशो वीर्य्यं

तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥६॥ सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुध्यैवामन्यत । तꣳ सम्वत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्रजापत्यमालभन्त । एष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य सम्वत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सा पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युञ्जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति एतासां देवतानामेको भवति ॥७॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वया ह प्रजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥१॥ ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायेति

तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥२॥ अथ ह प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥३॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद् यः श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्या-

णॅ शृणोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गा-
त्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स
यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपॅ शृणोति स एव
स पाप्मा ॥५॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वन्न उद्गायेति
तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तन्दे-
वेभ्य आगायद्यत् कल्याणॅ सङ्कल्पयति तदा-
त्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तम-
भिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदे-
वेदमप्रतिरूपॅ सङ्कल्पयति स एव स पाप्मैवमु
खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पा-
प्मनाऽविध्यन् ॥६॥ अथ हेममासन्यम्प्राणमूचु-
स्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते
विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाविध्यन्त्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वॅ
सेतैवॅ हैव विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो
देवा अभवन् पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्वि-
षन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥७॥ ते होचुः
क्व नु सोऽभूद्योन इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥८॥ सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्यामृत्युर्दूरꣳ हवा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥९॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥१०॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनामृत्युमत्यवहत् ॥११॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१२॥ अथ ह प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥१३॥ अथ चक्षुरत्यवहत् तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥१४॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवꣳस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥१५॥ अथ मनो-

ऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥१६॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥१७॥ ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्त्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उहैवं विदꣳ स्वेषु प्रतिपत्तिर्बुभूषति न है वालं भार्य्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनुभार्य्यान् बुभूर्षति स है वालं भार्य्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥ सो यास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वा अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अनङ्गानाꣳ रसः ॥१९॥

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग् वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग् वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग् वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्व्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवमेतत्साम वेद॥२२॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदꣳ सर्वं मुत्तब्धं वागेव गीथोच्चगीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयताद्यदितो यास्य आङ्गिरसोऽन्येनोद्गायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोद्गायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्य्यात्तस्माद्यज्ञे स्व-

स्वन्तं दिदृक्षन्त एवाऽथो यस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२५॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥२७॥ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमा गायेत्तस्मात्तेषु वरं वृणीत

यं कामं कामयेत त१ँ स एष एवं विद्‌गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत् साम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहन्नामाभवत् तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नामप्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहायमीचाञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ २ ॥ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमा१ँसौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चा-

भवतां तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्य्यत एव ताᳩ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥३॥ सोहेयमीक्षाञ्चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्ताᳩ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्द्दभीयरा गर्द्दभ इतरस्ताᳩ समेवाभवत्तत एकशफमजायताऽजेतराभवद्बस्त इतरोऽविरितरामेष इतरस्ताᳩ समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत् सर्व्वमसृजत ॥४॥ सोऽवेदहं वाऽवसृष्टिरस्म्यहᳩ हीदᳩ सर्व्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याᳩ हास्यैतस्याम्भवति य एवं वेद ॥५॥ अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमकाहि यो निरन्तरः तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उह्येव सर्व्वे देवा अथ यत्किञ्चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृ-

जत तद्ु सोम एतावद्वा इदꣳसर्व्वमन्नञ्चैवान्ना-
दश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽति-
सृष्टिः यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्त्यः सन्नमृ-
तानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यैत-
स्यां भवति य एवं वेद ॥६॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृत-
मासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ ना-
मायमिदꣳ रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपा-
भ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदꣳ रूप इति
स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षु-
रधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये
तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम
भवति वदन् वाक् पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं म-
न्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्म्मनामान्येव स यो-
ऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत ए-
कैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं
भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन
ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं की-
र्तिꣳश्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः

पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥८॥ तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्माऽवेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ९॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत् सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषाꣳ स भवत्यथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुंज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं

भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेत-
न्मनुष्या विदुः ॥१०॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसी-
देकमेव तदेकꣳसन्न व्यभवत् तच्छ्रेयो रूपमत्य-
सृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्राक्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः पर्ज्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति त-
स्मात् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रिय-
मधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति
सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा
परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां
योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति
स पापीयान् भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा
॥ ११ ॥ स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्ये-
तानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥ स नैव
व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पू-
षेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥
स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्म्मं तदेतत्
क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म्मस्तस्माद्धर्म्मात्परं नास्त्यथो अ-

बलीयान् बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा रा-
ज्ञैवं यो वै स धर्म्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं
वदन्तमाहुर्धर्म्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं
वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥ तदेतद्ब्रह्म
क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो
मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण
शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे
मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवदथ यो
ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स ए-
नमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽ-
न्यद्वा कर्म्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविट् महत्पुण्यं
कर्म्म करोति तद्धास्यां ततः क्षीयत एवात्मान-
मेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमु-
पास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयते अस्माद्ध्येवात्मानो
यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥ अथो अयं वा
आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति य-
द्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋ-
षीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते

तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथाह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्व्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥ १६ ॥ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामो नेच्छꣳश्च नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेणहि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्म्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः

पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किञ्च तदिदꣳ सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥१७॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ४

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥१॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रꣳ ह्येतद्द्वे देवानभाजयदिति हुतञ्च प्रहुतञ्च तद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रजुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत् पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधा-

पयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न तद्यदिदमाहुः सम्वत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्त्स सर्वꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्म्मभिर्यद्धैतन्न कुर्य्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ २ ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेकुरुतान्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मा-

द्पि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणो-ऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्व्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनो-मयः प्राणमयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वा-गेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥४॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजु-र्वेदः प्राणः सामवेदः ॥५॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥६॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वा-ङ्माता प्राणः प्रजा ॥७॥ विज्ञातं विजिज्ञास्य-मविज्ञातमेत एव यत् किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि वि-जिज्ञास्यं मन एवं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्कि-ञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥१०॥ तस्यैव वाचः पृ-थिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वा-

तावती पृथिवति तावानयमग्निः ॥११॥ अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्या-वदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राण-स्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्वं एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽ-न्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपा-स्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥ १३ ॥ स एष स-म्वत्सरः प्रजापतिः षोड़शकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोड़शी कला स रात्रि-भिरेवा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्यꣳ रात्रिमेतया षोड़श्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृ-दनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यै-तस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥ यो वै स

सम्वत्सरः प्रजापतिः षोड़शकलोऽयमेव स योऽ-
यमेवं वित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदशकला आ-
त्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्य्यतेऽप
च चीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं त-
स्माद्यद्यपि सर्व्वंज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जी·
वति प्रधिनागादित्येवाहुः॥१५॥ अथ त्रयो वाव
लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति
सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन क-
र्म्मणा कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको वै
लोकानाᳪ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशᳪसन्ति ॥ १६ ॥
अथातः सम्प्रतिर्यदाप्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं
ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाऽहं
ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानूक्तं
तस्य सर्व्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञास्तेषाᳪ
सर्व्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाᳪ
सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदᳪ सर्व्वमेतन्मा
सर्व्वᳪ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात् पुत्रमनु-
शिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवं-

विदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णाया कृतं भवति तस्मादेन९ँ सर्व्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्द्यैव भवत्यथो न शोचति ॥१९॥ अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः सञ्चर९ँश्चासञ्चर९ँश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैव९ँ स यथैतां देवता९ँ सर्व्वाणि भूतान्यवन्त्येव९ँ हैवंविद९ँ सर्व्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमा९ँसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्या-

म्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्म्माणि यथाकर्म्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत्तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथतेथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवँस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन हवाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उहैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतँ स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र

च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यदु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति॥२३॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि नामानि विभर्त्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्व्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि विभर्ति ॥२॥ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्म्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्व्वाणि कर्म्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्मा एकः सन्नेतत्त्रयं त-

द्वेतदमृतᳫं सत्येन छन्नं प्राणो वा अमृतं नाम-
रूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥ इति
षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥ इति बृहदारण्यके तृतीयो-
ऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस सहो-
वाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स हो-
वाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको
जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स हो-
वाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
न्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतातां मूर्द्धा रा-
जेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपा-
स्तेऽतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धा राजा भवति
॥ २ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिंसंवदिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो रा-
जेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपा-
स्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते

॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सम्वदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सम्वदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्य्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठो पराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हा पराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥६॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास

इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्हं भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपᳬ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोस्माज्जायते ॥८॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सम्वदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्हं भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्व्वाᳬस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्व्वᳬ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात् प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य ए-

वायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयो-
ऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एत-
मेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्माद्गणश्छि-
द्यते ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं छाया-
मयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा-
चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्व्वꣳ
हैवास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्यु-
रागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवाय-
मात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स हो-
वाचाजातशत्रुर्मा मैतसमिन्संवदिष्टा आत्मन्वी-
ति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति
स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥ स होवाचाजात-
शत्रुरेतावन्नू इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भ-
वतीति स होवाच गार्ग्य उपत्वायानीति ॥१४॥
स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः

क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येवत्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिना पेषं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोभूऽद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥ स यत्रैतत्स्वप्नाया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथा कामं परिवर्त्ततेवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे

शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ १८ ॥ अथ यदा
सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते १९
स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व्वे प्राणाः सर्व्वे लोकाः सर्व्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२०॥ चतुर्थस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

यो ह वै शिशुꣳ साधनꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धायं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या क-

नीनका तयादित्यो यत् कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्त्तन्या पृथिव्यान्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं चीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एषह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणनेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्ततीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥३॥ इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्टकश्यपावयमेव वसिष्टोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्व्वस्यात्ता भवति सर्व्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥ अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसोय एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३॥ अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥४॥ अथामूर्त्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्यत्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥ तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पांड्वाविकं

यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथासकृद्विद्युतꣳ सकृद्विद्युतेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् । ३ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयम्भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जिवितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥४॥ स हो-

वाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भव-
त्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा
अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु
कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां
कामायपुत्राः प्रियाभवन्त्यात्मनस्तु कामायलोका
पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय
वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं
भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं
भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा
अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां
कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भव-
न्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रिया-
णि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भ-
वन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्व्वं प्रियं भव-
त्यात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवत्यात्मा वा

अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याँश्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याँश्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याँश्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहि-

तात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्व्वाणि निश्वसितानि ॥१०॥ स यथा सर्व्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्व्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्व्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्म्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्यायतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं

महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवाऽनुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः॥ १२॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत् केन कं मन्वीत तत् केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारी-

रस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद७ सर्वम् ॥१॥ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपा७ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म७ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद७ सर्वम् ॥२॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद७ सर्वम् ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद७ सर्व्वम् ॥४॥ अयमादित्यः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चा-

क्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ५ ॥ इमा
दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्व्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
मृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ६ ॥ अयं चन्द्रः सर्व्वेषां
भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरु-
षोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ
सर्व्वम् ॥ ७ ॥ इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै
विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां वि-
द्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स यो-
ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्व्वम् ॥ ८ ॥ अयꣳ
स्तनयित्नुः सर्व्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः
सर्व्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳ स्तनयित्नौ

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शा-
ब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ९ ॥
अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्या-
काशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १० ॥
अयं धर्म्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्म्मस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्म्मे तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्म्मस्तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ११ ॥ इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां
मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम-
स्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाऽयम-
ध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १२ ॥
इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य

सर्वाणि भूतानि मधु यस्याऽयमस्मिन्मानुषे ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानु-
षस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमा-
त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥१३॥ अयमात्मा
सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ स-
र्वम् ॥१४॥ स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानाम-
धिपतिः सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ
च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मि-
न्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः
सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मनः समर्पिताः ॥१५॥
इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्तद्वान्नरासनयेदꣳ स उग्र-
माविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ् ह यन्मध्वा-
थर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्रयदीमुवाचेति ॥१६॥
इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच

तदेतदृषिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्विनादधीचे-श्वाᳪशिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥१७॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वा अयं पुरुषः सर्व्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम् ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचद्रूपᳪ रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ वᳫशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौ-

शिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डि-
ल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः
॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चान-
भिम्लाताच्चानाभिम्लात आनभिम्लातादानभि-
म्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौ-
तमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ
पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भार-
द्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पा-
राशर्य्यात् पाराशर्य्यो बैजवापायना द्वैजवापायनः
कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥२॥ घृतकौशिका-
द्घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात् पाराशर्य्यायणः
पाराशर्य्यात् पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य
आसुरायणाच्च यस्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौ-
पजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद् भा-
रद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो
गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छा-
ण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमार-
हारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भी-

कौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्र-
वाद्वत्सनपाद् बाभ्रवः पथःसौभरात्पन्थाःसौभरो-
ऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रा-
दाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रो-
ऽश्विभ्यामश्विनौदधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणो
दैवादथर्वादैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳ
सनः प्रध्वꣳसनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्र-
चित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः स-
नातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः पर-
मेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ ॥ जनको वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे
तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता ब-
भूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव
कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह
गवाꣳ सहस्रमवरोध दश दश पादा एकैकस्याः

शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥ तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा ३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव सहैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवलक्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्म्मो गोकामा एव वयꣳस्म इति तꣳ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्व्वं मृत्युनाप्तꣳ सर्व्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाग्निना वाचावाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्व्वमहोरात्राभ्यामाप्तꣳ सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्य्युणर्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन

चक्षुर्वै यज्ञस्याऽध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावा-
दित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥४॥ या-
ज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्व्वं पूर्वपक्षापर-
पक्षाभ्यामाप्तꣳ सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं
केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत
इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञ-
स्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स
मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥५॥ याज्ञवल्क्येति होवाच
यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यज-
मानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा म-
नसा चंद्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः
सो ऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्ति-
रित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे क-
रिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति
पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कि-
न्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ

आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरेते किन्ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयती ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियास्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यु-

लोकꣳशस्यया ततो ह होतश्चक्र उपरराम १०

पञ्चमे प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कतिग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥३॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रंवै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसाहि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः स कर्म्म- णातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्याꣳहि कर्म्म करोति ॥ ८ ॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृ-

हीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेद यत इत्यतेऽष्टौ ग्रहा
अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच य-
दिदᳪं सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृ-
त्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं
जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्राऽयं
पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो ३ नेति
नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स
उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ११
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते
किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता
विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥१२॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्या-
ग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः
श्रोत्रं पृथिवीᳪं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि
वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितञ्च रेतश्च निधी-
यते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्त-
मार्त्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत् स
जन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्राते तौ ह य-

दूचतुः कर्म्म हैव तदचतुरथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥

इति बृहदारण्यके पञ्चमेऽध्यायेद्वितीयंब्राह्मणम् ।

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्य्यं व्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन् सत्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीतिद्वात्रिꣳशतं वै देवरथान्ह्यान्ययं लोकस्तꣳसमन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्य्येति ताꣳ समंतं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्य्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानि-

न्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छात्तान्वायुरात्म-
नि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभव
न्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायु-
रेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं
वेदततोह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ इति
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञव-
ल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व इत्येष त आत्मा सर्वा
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन
प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेना
पानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदा-
निति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा
सर्वान्तरः ॥ १ ॥ स होवाचषस्तश्चाक्रायणो यथा
विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं
भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा स-
र्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वा-

न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्वान्तरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येनंश्रुतेः श्रोतारꣳशृणुयान्न मतेर्मन्तारं मन्वीयान विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्व्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्व्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाऽथभिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतस्तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याऽथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्त्तं ततोह

कहोल: कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गा-

र्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोता-श्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपर-राम ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञव-ल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य का-प्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्य्या गन्धर्व गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् क-बन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं या-ज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्यतत्सूत्रं येनायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृ-ब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञि-कांश्च वेत्थ नु त्व काप्यतमन्तर्यामिणं य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञि-

काꣳश्चयो वै तत्काप्यसूत्रं विद्यात्तञ्चान्तर्यामि-
णमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेद-
वित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्व्वविदिति तेभ्यो-
ऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमवि-
द्वाꣳस्तञ्चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते
विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतमतत्सूत्रं तञ्चा-
न्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेदवेदेति
यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥ स होवाच वा-
युर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतमसूत्रेणायञ्च
लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृ-
ब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहु-
र्व्यस्रꣳसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम
सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्या-
न्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-
र्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो य-
मापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोन्तरो यमय-

त्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ ति-
ष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं यो-
ऽग्निमन्तरोयमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥५॥
योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न
वेद यस्यान्तरिक्षꣳ शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो य-
मयत्येष त आत्मान्तर्य्याम्यमृतः ॥६॥ यो वायौ
तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः श-
रीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्य्या-
म्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं
द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यम-
त्येष त आत्मान्तर्य्याम्यमृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये
तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादि-
त्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आ-
त्मान्तर्य्याम्यमृतः ॥९॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्यो-
ऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्यदिशः शरीरं योदि-
शोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१०॥
यश्चन्द्रतारके तिष्ठꣳश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्र-
तारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकꣳ शरीरं यश्चन्द्र-

तारकासन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः॥
११॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो
न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो य-
मयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१२॥ यस्तमसि
तिष्ठꣳस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः
शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
म्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यं
तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो य-
मयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथा-
धिभूतम् ॥ १४ ॥ यः सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन् स-
र्व्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यꣳ सर्व्वाणि भूतानि न
विदुर्यस्य सर्व्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्व्वाणि
भूतान्यन्तरो यमयत्येष आत्मान्तर्याम्यमृत इत्य-
धिभूतमथाध्यात्मम् ॥१५॥ यः प्राणे तिष्ठन् प्रा-
णादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणःशरीरं यः
प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥
१६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ् न
वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष

त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१७॥ यश्चक्षुषि तिष्ठꣳश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः १८ यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यꣳ श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रꣳ शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः २० यस्त्वचि तिष्ठꣳस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानꣳ शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यꣳ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमन्तो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता ना-

न्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥ सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतञ्च प्रोतश्चेति ॥४॥ सा होवाच नमस्तेऽस्तु

याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन ॥८॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मु-

हूर्त्ता अहोरात्राख्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्व्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्यायां याञ्च दिशमन्वेति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशᳪसन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गिविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतᳪ श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्तिद्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्तिमन्तृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोस्तिऽमन्तृ नाऽन्यदतोऽस्ति विज्ञात्रे तस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं

न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥ १२ ॥

अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्यो मिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्र-

श्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशा इति ॥२॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ वसु सर्व्वꣳ हितमिति तस्माद्वसव इति ॥३॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एतेहीदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्वमाददाना यंति तस्मादादित्या इति ॥५॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदꣳ सर्वꣳ षडिति ॥७॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्व्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नञ्चैव प्राणश्चेति कतमो-

ऽध्यर्द्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यं दयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध इति यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्मत्यदित्याचक्षते ॥ ६॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मानः परायणं यमात्थ य एवायꣳ शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्या का देवतेत्यमृतमिति होवाच । १० ॥ काम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ सवै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा

अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थय
एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य
तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥
आकाश एव यस्यायतनꣳ श्रोत्रं लोको मनो
ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः प-
रायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ
य एवायꣳ श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष व-
दैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति हो
वाच ॥ १३ ॥ तम एव यस्यायतनꣳ हृदयं लोको
मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः
परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य
एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य
तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥
रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो
वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स
वै वेदितास्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरु-

षꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवाय-
मादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का
देवेत्यसुरिति होवाच ॥ १५ ॥ आप एव यस्या-
यतनꣳ हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्व्वस्यात्मनः परायणꣳ स वै वेदिता
स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्या
त्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स
एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति
होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनꣳ हृदयं
लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्या-
त्मनः परायणꣳ स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य
वेद वा अहं तं पुरुषꣳ सर्व्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति हो
वाच ॥ १७ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्या-
स्त्वाꣳ स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता
३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो
यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं-

ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्य कस्मिन् प्रतितिष्ठत इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमितिरूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नुदक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदाह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाᳬ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दि-

भ्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्याप्स्विति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥ किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥ किं देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥२४॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैत-

दन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्वयेतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयाᳫंसि वैनद्विमन्थीरन्निति॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्नपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्य्यतेऽसङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तᳫं ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्द्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः ॥२६॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्व्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा

न दध्रुषुः ॥ २७ ॥ तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ।
यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य
लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः । त्वच
एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मा-
त्तदा तृणात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् । मां॑-
सान्यस्य शकराणि किनाट॑ स्नाववत्स्थिरम् ।
अस्थीन्यन्तरतोदारूणि मज्जामज्जोपमाकृता ।
यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः
स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति । रे-
तस इति मावोचत जीवतस्तत्प्रजायते । धाना-
रुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्यसम्भवः । यत्समूल-
मावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् मर्त्यः स्विन्मृत्युना
वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति । जात एव न
जायते कोऽन्वेनं जनयेत्पुनः । विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इ-
ति ॥ २८ ॥ नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ इति बृह-
दारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तꣳ होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानीत्युभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्य्यवान् ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किꣳस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परञ्च लोकः सर्व्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राड् प्रज्ञायंते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वागजहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा

देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किꣳ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशप्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वै-

देहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किꣳस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्द्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्र-

ह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किᳬ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां काञ्च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रᳬ श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनᳬ श्रोत्रं जहाति सर्व्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभᳬ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः सहोवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीतच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्य्यवान् ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किᳬस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां

न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत का आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्य्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभᳬ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति तथा मातृमान्पितृमानाचार्य्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किᳬ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञ-

वल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्व्वेषां भूतानामायतनꣳ हृदयं वै सम्राट् सर्व्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनꣳ हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥७॥

बृहदारण्यकेषष्ठे प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वैदेहः कूर्च्चादुपावसर्पन्नुवाचनमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु माशाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति

॥ १ ॥ इन्धो ह वै नामैषयोऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धꣳ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः॥२॥ अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणीयैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्रणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्य्यो नहि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्य-

तेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहोऽभयन्त्वागच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमेविदेहा अयमहमस्मी ३ इति ॥ ४ ॥ इति बृहदारण्यके षष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे स मुदा ते तस्मै ह याज्ञवल्क्य वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳ सम्राडेव पूर्व्वं पप्रच्छ ॥१॥ याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुषं इति आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचाऽऽदित्येनैव ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्मं कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्मं कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३॥ अस्तमित

आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरयत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥५॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सहि सप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्योरूपाणि ॥ ७ ॥ स वाऽयं

पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥८॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानञ्च सन्ध्यं तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च अथ यथा क्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाꣳश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥९॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ता ॥१०॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्या सुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमा·

दाय पुनरेति स्थानᳬ हिरण्मयः पुरुष एकहᳬ सः ॥११॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ स ईयतेऽमृतो यत्र कामᳬ हिरण्मयः पुरुष एकहᳬ सः ॥१२॥ स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति तन्नायतं बोधयेदित्याहुः ॥ दुर्भिषज्यᳬ हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यतेऽथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्व विमोक्षाय ब्रूहीति ॥१४॥ स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति॥१५॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैवसयत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥ स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥ तद्यथा-महामत्स्य उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमे-वायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ स-ल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न-स्तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्ग-लस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्न-

ल्लीव जिनल्लीव हस्लीव विच्यायचति गर्त्तमिव पतति ॥ यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥२०॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामꣳ रूपꣳ शोकान्तरम् ॥ २१ ॥ अथ पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाअलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥२२॥ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि
घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु
तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥२४॥
यद्वै तन्न रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितू
रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु त-
द्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥
यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति न हि वक्तु-
र्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वि-
तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥ यद्वै
तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः
श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वि-
तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥ य-
द्वैतन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तु-
र्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वन्न तु तद्द्वि-
तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत॥२८॥ यद्वै
तन्न स्पृशति स्पृशन् वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वि-
तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥ सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्यपरमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥ स यो मनुष्याणाᳫं राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो

ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनन्दः एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयाञ्चकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव ॥३४॥ तद्यथा नः सुसमाहितमुत्सर्ज्जद्यायादेवमेवायꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढमुत्सर्जद्याति यत्रैतदूर्द्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३५॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरयावोपतपतोवाणिमानं निग-

च्छति यद्यथाम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्ध-
नात् प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सं-
प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणा-
यैव ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्ये-
नसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्प्य-
न्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ हैवंविदꣳ सर्वाणि
भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छ-
तीति॥ ३७ ॥ तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः
प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममा-
त्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रै
तदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३८॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ३

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य सम्मोहमिव न्ये-
त्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजो-
मात्राः समभ्याददानो हृदय मेवान्ववक्रामति स
यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्य्यावर्त्तते तथा रू-
पज्ञो भवति ॥ १ ॥ एकीभवति न पश्यतीत्या-
हुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रस-
यतइत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति

न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रमति प्राणमनूत्क्रामन्तꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते पूर्व्वप्रज्ञा च ॥२॥ तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳ हरत्येवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरति ॥३॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः

प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोम-
यो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः का-
ममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयोधर्म्ममयो-
ऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदम्मयोऽदोमय इति
यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी
साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन
कर्म्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः
काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति
तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भ-
वति । तदेव सक्तः सह कर्म्मणैति लिङ्गं मनो
यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्कि-
ञ्चेह करोत्ययं । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लो-
काय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमा-
नो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः
न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
॥६॥ तदेष श्लोको भवति । यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते
कामायेऽस्य हृदि श्रिताः । अथमर्त्योऽमृतो भव-

त्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति। यद्यथा हि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥ तदेते श्लोका भवंति। अणुः पन्था विततः पुराणो माꣳस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव। तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमिति ऊर्द्ध्वा विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिंछुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलꣳ हरितं लोहितञ्च। एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥ ९ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ विद्ययाꣳ रताः ॥ १० ॥ आनन्दा नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः। ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳसोऽबुधो जनाः ॥ ११॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् १२ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्सन्देह्ये गहने प्रविष्टः। स विश्वकृत्स हि सर्व्वस्य कर्त्ता तस्य

लोकः स तु लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव सन्तोऽथ
विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः। य एत-
द्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥
१४ ॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ई-
शानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥१५॥ य-
स्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तते । तद्देवा
ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥
यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥
१७ ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य
श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः। ते निचिक्युर्ब्रह्म-
पुराणमग्र्यम् ॥ १८ ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह ना-
नास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
नानेव पश्यति ॥ १९ ॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतद-
प्रमेयं ध्रुवं । विरजः पर आकाशादज आत्मा
महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो
विग्लापनꣳ हि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष म-

हाजन आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य ए-
षोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्व्वस्य वशीस-
र्व्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा
भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् एष सर्वेश्वर एष
भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां
लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्म-
णा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके-
नैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो
लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे वि-
द्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामः
येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रै-
षणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्था-
याथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा
वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते
एषणे एवभवतः। स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो
न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि
सज्जतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येत मुहैवैते न
तरत इति अतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमक

रवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥२२॥ तदेतदृचाभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति २३ स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥२४॥ स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्मभवति य एवं वेद ॥ २५ ॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवा-

दिनी बभूव स्त्री प्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह या-
ज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥ मैत्रेयीति
होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्-
मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं
करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म
इयं भगोः सर्व्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां
न्वहं तेनामृताऽऽहो३ नेति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जी-
वितꣳ स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥
सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं
तेन कुर्य्यां यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे विब्रूहीति
॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो
भवती सती प्रियमवृधद्धन्त तर्हि भवत्येतद्व्या-
ख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यास-
स्वेति ॥ ५ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय
पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया
भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न

वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्या-
त्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे
वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु का-
माय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे पशूनां का-
माय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः
प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म
प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न
वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां
कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
लोकाः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां का-
माय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः
प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भ-
वन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रि-
याणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि
भवन्ति न वा अरे सर्व्वस्य कामाय सर्वं प्रियं
भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा

वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित-
व्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात
इदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्यो-
ऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रा-
त्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
लोकान्वेद देवास्तं परा दुर्योऽन्यत्रात्मनो देवा-
न्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भू-
तानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा
इमानि सर्वाणि भूतानीदꣳ सर्वं यदयमात्मा॥७॥
स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नु-
याद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनदुन्दुभ्याघातस्य वा
शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य
न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रह-
णेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा
वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्र-
हणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो
गृहीतः ॥ १० ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृ-

थाग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य
निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
ङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लो-
काः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टꣳ
हुतमाशितं पायितमयञ्च लोकः परश्च लोकः
सर्व्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्व्वाणि निश्व-
सितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्व्वासामपाꣳ समुद्र
एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ
सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां ग-
न्धानां नासिकैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां च-
क्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषां शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायन-
मेवꣳ सर्वेषाꣳ सङ्कल्पानां मन एकायनमेवꣳ
सर्व्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां क-
र्म्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामु-
पस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेका-
यनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ स-
र्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥ स यथा सै-
न्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं

वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरꣳ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्व्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्य्यो न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो

न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्योविजहार ॥ १५ ॥

पञ्चमं ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

अथ वꣳशः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥२॥ घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च या-

स्काच्चासुरायणास्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्ध-
निरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादा-
त्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्या-
त्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमार-
हारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विद-
र्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः
पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसाद-
यास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो वि-
श्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ द-
धीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा
दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनः प्रध्वꣳ
सनात्प्रध्वꣳसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचि-
त्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सना-
तनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो
ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥ षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति बृहदारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ सप्तमाध्याय प्रारम्भः ॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ ३ खंब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरांउषित्वा ब्रह्मचर्य्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानितितेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेतिहोचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥१॥ अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानितितेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति

ह्योवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतत्तदेवैषा दैवी वाग-
नुवदति स्तनयित्नुर्दद्द इति दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति तदेतत्त्रयꣳ शिक्षेद्दमन्दानं दयामिति ॥३॥

द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ २ ॥

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्य-
क्षरꣳ हृदयमिति हृइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वा-
श्चान्ये च य एवं वेद दइत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वा-
श्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं
लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

तद्वै तदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं मह-
द्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान्
जितइन्वसावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद
सत्यं ब्रह्मेति सत्यꣳ ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त
सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाꣳस्तेदेवाः
सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षरꣳ सत्यमिति स इ-
त्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमो-

क्षमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतᳫ सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वाᳫसमनृतᳫ हिनस्ति ॥१॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥२॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकᳫ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकᳫ शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा प्रतिष्ठे द्वे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ॥१॥

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्युत्येनं पाप्मानो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

सप्तमं ब्राह्मणं ॥ ७ ॥

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्या द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारञ्च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥ अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषꣳ शृणोति ॥१॥ नवमं ब्राह्मणम्

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमाग-

च्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्द्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्द्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्द्ध्वं आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥१॥ दशमं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यꣳ हरन्ति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमान्तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमꣳ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किꣳस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्य्यां किमे-

वास्मा असाधु कुर्य्यामिति स ह स्माह प्राणिना मा प्रात्टद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्माउ हैत दुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्व्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्व्वाणि भूतानि रमन्ते सर्व्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्व्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥ १ ॥ द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीद९ सर्व्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्य९ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्व्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यते हास्मै सर्व्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्य९ स लोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥ साम प्राणो वै सामप्राणे हीमानि सर्व्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्व्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्य९ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै

क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणि-
तोः प्रक्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यꣳ सलो-
कतां जयति य एव वेद॥४॥ त्रयोदशं ब्राह्मणम्

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ
हवा एकं गायत्रै पदमेतदु हैवास्या एतत्स या-
वदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एत-
देवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूꣳषि सामानीत्य-
ष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा एकं गायत्रै पदमे-
तदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या ता-
वद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्रा-
णोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरꣳ ह वा
एकं गायत्रै पदमेतदु हैवास्या एतत्सयावदिदं
प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदा-
थास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष
तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति द-
दृश इव ह्येष परोरजा इति सर्व्वमुह्येवैष रज
उपर्य्युपरि तपत्येवꣳ हैव श्रिया यशसा तपति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्ये-

तस्मिꣳस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद-र्शमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति त-स्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोगीय इत्येवमेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयाꣳस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणाꣳ स्तत्रे तद्यद्गयाꣳस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स या-मेवामूꣳ सावित्रीमन्वाहैषैव स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाꣳस्त्रायते ॥ ४ ॥ ताꣳ हैतामेके सा-वित्री मनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुवेतद्वाचमनुब्रूम इ-ति न तथा कुर्य्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूया-द्यदिह वा अप्येवं विद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकञ्च न पदं प्रति ॥५॥ स य इमाꣳ स्त्रीं ल्लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एत-त्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या य-स्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नु-

यादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सो-ऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तु-रीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केन च नाप्यं कुतउ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी च-तुष्पद्यपदसि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्श-ताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न है-वास्मै सकाम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽह-मदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नुहो तद्गा-यत्रीविदब्रूथा अथ कथꣳहस्तीभूतोवहसीति मु-खꣳ ह्यस्याः सम्राण्न विदाञ्चकारेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि हवा अपि बह्विवाग्ना-वभ्यादधति सर्वमेव तत् सन्दहत्येवꣳ हैवैवंविद्य-द्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतो जरोऽमृतः सम्भवति ॥ ८ ॥ सप्तमस्य चतु-र्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये पूषन्नेकर्षे यमसूर्य्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूहतेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरं ॐ ३ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ १ ॥ पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥ इति बृहदारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उपनिषत्सु पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति

दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥३॥ यो ह वै सम्पदं सꣳहास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै सम्पत् श्रोत्रे हीमे सर्व्वे वेदा अभिसम्पन्नाः सꣳहास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनꣳ स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभीरेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे प्राणा अहꣳ श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तꣳ होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदꣳ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥ वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा कला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा

प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्सम्वत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्सम्वत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाꣳसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्सम्वत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाꣳसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवि-

तुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रे-
तसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्च-
क्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाᳬसो मनसैवमजी-
विष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण
उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैन्धवः पड्वीशशङ्कू-
न्त्संवृहेदेवᳬ हैवेमान्प्राणान्त्संववर्हते होचुर्मा
भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति
तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥ सा ह
वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽ-
सीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽ-
सीति चक्षुर्यद्वा अहᳬ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्प-
दसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदा-
यतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं
तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास
इति यदिदं किञ्चाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटप-
तङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्या-
नन्नं जग्धं भवति नान्नं परिगृहीतं य एवमेतद-
नस्यान्नं वेद तद्विद्वाᳬसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त

आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥१४॥ अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् १

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याऽभ्युवाद कुमार ३ इति स भो ३ इतिप्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥ वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयंत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनः सम्पद्यन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्य्यया ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याᳬं हुतायामापः पुरुष वाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्या-

मिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्चेति नाहमत एकं च न वेदेति होवाच ॥ २ ॥ अथैनं वसत्योपमं चयाञ्चक्रे नाहत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तᳯं होवाचेति वाव किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोचदिति कथᳯं सुमेध इति पञ्चमा प्रश्नान् राजन्यबंधुरप्राक्षीत्ततो नैकञ्चन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्यूदाजहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथाः यथा यदहं किंचन वेद सर्व्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहितु तत्र प्रतित्य ब्रह्मचर्य्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमहारयाञ्चकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार तᳯं होवा वरं भवते गौतमाय दद्म इति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रतिज्ञातो मएष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच दैवेषु वै गौतमो तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच

विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गो अश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मानो भवान् बहोरन्तस्यापर्य्यन्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति सवै गौतम तीर्थनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्म वै पूर्व्व उपयंति स हो पायनकीर्त्त्या उवास ॥ ७ ॥ स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्व्वंन्न कस्मिꣳश्च न ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्या तुमिति ॥ ८ ॥ असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्च्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा सम्भवति ॥ ९ पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमोविद्युदर्च्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवा सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य

पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमाऽङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवो वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नꣳ सम्भवति ११ पुरुषो वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥ योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तःकरोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स जीवति यावज्जितत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥ अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिंगा तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥१४॥ ते य एवमेतद्विदुः ये चामी अरण्ये श्रद्धाꣳ सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरन्ह

आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासा-
नुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलो-
कादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्युतान् पुरुषो
मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति तेषु ब्रह्मलो-
केषु पराः पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरा-
वृत्तिः ॥ १५ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लो-
काञ्जयन्ति धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिᳫरात्रे-
रपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मा-
सान् दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं
पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ताᳫ-
स्तत्र देवा यथा सोमᳫ राजानमाप्यायस्वापक्षी-
यस्वेत्येवमेनाᳫस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्प-
र्य्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं
वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भव-
न्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ
जायन्ते लोकान् प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरि-
वर्त्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः प-
तङ्गा यदिदं दन्दशूकं ॥ १६ ॥ अष्टमस्य द्वितीयं
ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्य्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वा औदुम्बरे क॑ᳫसे चमसे वा सर्व्वौषधं फलानीति सम्भृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्य्यावृताज्यᳫ सᳫस्कृत्य पुᳫसा नक्षत्रेण मन्थᳫ सन्नीय जुहोति यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्य्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे सᳫराधनीमहᳫ स्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सᳫस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सᳫस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सᳫस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सᳫस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहा यतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सᳫस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हु-

त्वा मन्थे सꣳस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति ॥२॥ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ मंथे सꣳस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे सꣳस्रवमवनयति ॥३॥ अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमसि उद्गीयमानमसि श्रावि-

तमसि प्रत्याश्रावितमस्याद्रें सन्दीप्तमसि विभूर-
सि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संव-
र्गोऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामꣳस्यामꣳहि
ते महि सहि राजेशानोऽधिपतिः स माꣳ राजे-
शानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचा-
मति तत्सवितुर्वरेण्यं मधुवाताऋतायते मधुक्ष-
रन्ति सिन्धवः माध्वीर्न्नः सन्त्वोषधीर्भूः स्वाहा
भर्गोदेवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पा-
र्थिवꣳरजः मधुद्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा
धियो यो नः प्रचोदयात् मधुमान्नो वनस्पतिर्म-
धुमाँ ॥ ३ ॥ अस्तु सूर्य्यः माध्वीर्गावोभवन्तु नः
स्वः स्वाहेति सर्व्वांञ्च सावित्रीमन्वाह सर्व्वांश्च
मधुमतीरहमेवेदꣳ सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वा-
हेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं
प्राक्छिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दि-
शामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं
भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो व-
ꣳशं ज ति ॥ ६ ॥ तꣳ हैतमुद्दालक आरुणिर्वा

जसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वो वा-
चापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमु हैव
वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्ते
वासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ
निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखा प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ ८ ॥ एतमु हैव मधुकः पैङ्गयश्चूलाय भागवि-
त्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के
स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
शानीति ॥ ९ ॥ एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जा-
नकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि
य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥ एतमु हैव जान
किरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन
उक्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥
एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उ-
क्त्वोवाचापि य एनꣳ शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-

ज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेत-
न्नापुत्राय वानन्तेवासिने वाब्रूयात् ॥ १२ ॥ च-
तुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुबरश्चमस
औदुम्बर इध्म औदुम्बर्य्यां उपमन्थन्यौ दश ग्रा-
म्याणि धान्यादि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा
अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च ख-
लकुलाश्च तान् पिष्टान् दधनि मधुनि घृतउप-
षिच्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इत्यष्टमस्य तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आ-
पोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फ-
लानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह
प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पया
नीति स स्त्रियꣳ ससृजे ताꣳ सृष्ट्वाऽध उपास्त
तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं ग्रावा-
णमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥
तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्म्माधिषवणे
समिधो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै वाज-

पेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासञ्चरन्त्यासाᳫ स्त्रीणाᳫ सुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासञ्चरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वैतद्विद्वान् कुमारहारित आह वहवो मर्य्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वाᳫ सोऽधोपहासञ्चरन्तीति बहु वा इदᳫ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥ तदभिमृषेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी मस्कांत्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदप इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकांगुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्तदभिमंत्रयेत मयितेज इन्द्रियं यशो द्रविणᳫ सुकृतमिति श्रीर्हं वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वा-

सास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात् सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥७॥ सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥ स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सं भवसि हृदयादधिजायसे स त्वमङ्गकषायोसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ९ अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायाभिप्राण्यापान्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥१०॥ अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥११॥ अथ यस्य जायायै जारः सात्तञ्चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्नि-

मुपसमाधाय प्रतिलोमꣳ शरबार्हैस्तीर्त्वा तस्मि
न्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सार्पिषाक्ता जुहुया-
न्ममसमिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति
मम समिद्धेहौषीः पुत्रपशूꣳस्त आददेऽसाविति
मम समिद्धेऽहौषीरिष्टा शुक्रते त आददेऽसाविति
मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौत आददेऽसा-
विति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्माल्लो-
कात्मैति यमेवं विद्वान् ब्राह्मणः शपति तस्मा-
देवं विच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुतह्ये-
वंवित्परो भवति ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामा-
र्त्तवं विन्देत् त्र्यहं कꣳसेन पिवेदहतवासा नैनां
वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीही-
नवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो
जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्व्वमायुरियादिति त्री-
रौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ
जनयित वै ॥१४॥ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः
पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्व्वमायुरि-
यादिति दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीया-

तामीश्वरौ जनयित वै ॥ १५ ॥ अथ य इच्छेत्पु-
त्रोमे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदान-
नुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदोदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयित वै ॥ १६ ॥
अथ यइच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमा-
युरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-
श्नीयातामीश्वरौ जनयित वै ॥ १७ ॥ अथ य
इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीतः समितिंगमः
शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननु-
ब्रुवीतसर्वमायुरियादिति माꣳसौदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयित वा औक्षेण
वा ऋषभेण वा ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातरेव स्था-
लीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं
जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे
सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्ये-
तरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूर-
यित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसो-
ऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सञ्जाया पत्यासहेति ॥ १९ ॥

अथैनामभिपद्यतेऽमोहमस्मि मात्वꣳ सात्वमस्य-
मोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवत्वं
तावेहि सꣳरभावहै सहरेतो दधावहै पुꣳसे पु-
त्राय वित्तय इति ॥२०॥ अथास्य ऊरू विहापय-
ति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं
निष्ठाय मुखेन मुखꣳ सन्धाय त्रिरेनामनुलोमा-
मनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि
पिꣳशतु आसिञ्चतुप्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते
गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भंधेहि पृथुष्टुके गर्भं ते
अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥ हि-
रण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ त ते
गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे यथाऽग्निगर्भा
पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्दिशा यथा
गर्भ एवं गर्भं दधामि तेसाविति ॥ २२ ॥ सो-
ष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीꣳ स-
मिञ्जति सर्वतः एवा ते गर्भ एजतु सहावैतो
जरायुणा इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरि-
श्रयः तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराꣳ सहेति ॥

२३ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कंसे
पृषदाज्य सन्नीयपृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मि
न् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे अस्योपसद्यां
मा चैत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा मयि
प्राणा स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा यत्कर्मणा-
त्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकर अग्निष्टत्स्विष्टकृद्वि-
द्वांत्स्विष्ट सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥
अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरथदधिमधुघृत सन्नीयानन्तर्हितेन जातरूपेण
प्राशयति भूस्ते दधामि भुस्ते दधामि स्वस्ते द-
धामि भूर्भुवः स्वः सर्व्वं त्वयि दधामीति ॥२५॥
अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्य-
मेव नाम भवति ॥ २६ ॥ अथैनं मात्रे प्रदाय
स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोऽभूर्य्यो
रत्नधा वसुविद्यः सुदत्र येन विश्वा पुष्यसि वा-
र्य्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥
अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलाऽसि मैत्रावरुणी
वीरे वीरमजीजनत्सा त्वं वीरवती भव याऽस्मा-

न् वरव्रतो करदिति तं वा एतमाहुरति पिता बताभूरति पितामहो बताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रियां यशसा ब्रह्मवर्च्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

इति अष्टमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ वंशः पौतिमाषीपुत्रकात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च काण्वीपुत्राच्च काण्वीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रा द्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्त्तभागी-

पुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात् साङ्कृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रोभालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात् साञ्जीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतोबाध्योगाज्जिह्वावान् बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात् कश्यपाद्धरिता: कश्यपः शिल्पात् कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या

ऽम्भिणीयादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥३॥ सामानमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥ इति वाजसनेयके बृहदारण्यकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ उपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत् ॥ १० ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ १० ॥

कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत् ।

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सहवीर्य्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्त्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥ कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग एषां नत्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥२॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥ तमेकनेमिं त्रिवृत्तं षोड़शान्तं शतार्द्धारं विंशति प्रत्यराभिः । अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रि-

मार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ४ ॥ पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्म्मिं पञ्चबुध्यादिमूलाम्। पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगाम् पञ्चाषड्भेदां पञ्च-पर्व्वामधीमः ॥ ५ ॥ सर्व्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे। पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥ उद्गीतमेतत् परमन्तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरञ्च। अत्रान्तरं ब्रह्मविदो(१)विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥ संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः। अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ८ ॥ ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता। अनन्तश्चात्मा विश्व-रूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विंदते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मा नावीशते देव एकः। तस्याभिधानाद्योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥ ज्ञात्वा

(१) वेदविदो।

देवं सर्व्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याऽभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकामः ॥ ११ ॥ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्व्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥ वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनयोनिगृहस्तद्वो भयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥ तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतः स्वरणीषु चाग्निः । एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥ सर्व्वव्यापि न मात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् । आत्मविद्यातपो मूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् । तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्ने ज्योर्तिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥ युक्ताय मनसा देवान् सुवर्यतो धिया दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥ युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन् मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥४॥ युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोका यन्ति पथ्येव सूराः(१)। शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्राः आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥५॥ अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राभियुञ्जते(२) । सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥ ६ ॥ सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यम् । तत्र योनिं कृणवसे नहि ते पूर्वमक्षिपत् ॥ ७ ॥ त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥ प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः । क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत । दु-

(१) विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः (२) यत्राधिरुध्यते ।

श्चाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान् मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ ९ ॥ समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीड़ने गुहानिवाताश्रयणे(१)प्रयोजयेत्॥१०॥ नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनाम् । एतानि रूपाणि पुरः सराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥११॥ पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते। न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ १२ ॥ लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च । गंधः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदंति ॥ १३ ॥ यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत् सुधातम् । तद्वात्मत्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥ यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् । अजं ध्रुवं सर्व्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्व-

(१) निवाताश्रयेण

पाशैः ॥ १५ ॥ एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स विजातः स जनिष्यमाणः । प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥१६॥ यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभिः । य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१॥ एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य्य इमाँल्लोकान् ईशत ईशनीभिः। प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति(१)सञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । संबाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥ यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं

(१) जनांस्तिष्ठति ।

जनयामास पूर्वं स नो बुध्या शुभया संयुनक्तु ॥
४॥ या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी।
तया नस्तनुवाशन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशी
हि ॥ ५ ॥ यामिषुं गिरिशं तहस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्रतां कुरु माहिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥
६ ॥ ततः परं ब्रह्म परं ब्रहन्तं यथा निकायं स-
र्वभूतेषु गूढ़म् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं
ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७॥ वेदाहमेतं पुरुषं म-
हान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदि-
त्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥८॥
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो
न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥ ततो
यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयम् । य एतद्विदुरमृ-
तास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ॥१०॥ स-
र्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी
स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः॥११॥ महान्
प्रभुर्वै पुरुषः सत्वस्यैष प्रवर्त्तकः । सुनिर्मलामि-

मां प्राप्ति(१)मीशानो ज्योतिरव्ययः ॥१२॥ अङ्गु-
ष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये स-
न्निविष्टः । हृदामनीशो(२)मनसाभिक्लृप्तो य एत-
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१३॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वा-
त्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥१४॥ पुरुष एवेदꣳसर्वं यद्भूतं
यच्चभव्यम् । उतामृतात्वस्येशानो यदन्नेनाति-
रोहति ॥ १५ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतो-
ऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य
तिष्ठति ॥ १६ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय-
विवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं
बृहत् (३) ॥१७॥ नवद्वारे पुरे देही हꣳसो ले-
लायते बहिः । वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य
चरस्य च ॥ १८ ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च
तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥१९॥
अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां नि-

(१) प्राप्ति । (२) मन्वीशो । (३) सुहृत्

हितोऽस्य जन्तोः। तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ २० ॥ वेदाह-
मेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात्।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनोहि प्रव-
दन्ति नित्यम् । २१ ॥ इति श्वेताश्वरोपनिषत्सु
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगात् वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति। विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुक्तनक्तु ॥ १ ॥ तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥२॥ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥ नीलः पतङ्गो हरितो लोहितात्तस्तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः । अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्त्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥४॥ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनु-

शेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥५॥ द्वा सु-
पर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाक-
शीति ॥६॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया
शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥७॥ ऋचोऽक्षरे
परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे
समासते ॥ ८ ॥ छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि
भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । अस्मान्मायी सृजते
विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥९॥
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सञ्च-
विचैति सर्वम् । तमीशानं वरदं देवमीड्यं नि-
चाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥ यो देवानां
प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिर-
ण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुध्या शुभया सं-

युनक्तु ॥१२॥ यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः । य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥ सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥ स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढ़ः। यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥१५॥ घृतात् परं मण्डमिवाति सूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढ़म् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥ एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदामनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥ यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न्न सन्नचासच्छिव एव केवलः। तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥१८॥ नैनमूर्द्ध्वं न तिर्य्यञ्च न मध्ये परिजग्रभत् । न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम मह-

दृशः ॥१९॥ न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥ अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥२१॥ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान् मा नो रुद्र भामितोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमि त्वा हवामहे ॥२२॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे । क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनिश्च सर्वाः । ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्त्ति जायमानञ्च पश्येत् ॥ २ ॥ एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देवः । भूयः सृष्ट्वा यतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥३॥ सर्व्वा दिश ऊर्द्ध्वमधश्च तिर्य्यक् प्रकाशयन्

भ्राजते यद्वनड्वान्(१)। एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥ यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः। सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः॥५॥ तद्वेद गुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् । ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः॥६॥ गुणान्वयो यः फलकर्म्मकर्त्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः ॥ ७॥ अंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः। बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः ॥८॥ वालाग्रसतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥ नैव स्त्री न पुमानेष न चैवाऽयं नपुंसकः। यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥१०॥ सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहै(२)र्ग्रासांबुवृष्ट्या-

(१) यत्त्वनड्वान् (२) होमैः।

त्मविवृद्धजन्म । कर्म्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्था-
नेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते ॥ ११ ॥ स्थूलानिसू-
क्ष्माणि बहूनि चैवरूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति।
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि-
दृष्टः ॥१२॥ अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य
स्रष्टारमनेकरूपम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥ भावग्रा-
ह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम् । कलासर्ग-
करं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु पञ्चमोध्यायः ॥५॥

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये प-
रिमुह्यमानाः । देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं
भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥१॥ येनावृतं नित्यमिदं हि
सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः । तेनेशितं
कर्म्म विवर्त्ततेह पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखानि चि-
न्त्यम् ॥ २ ॥ तत् कर्म्म कृत्वा विनिवर्त्त्य भूयस्त-
त्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् । एकेन द्वाभ्यां त्रि-
भिरष्टभिर्वा कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः । ३ ॥

आरभ्य कर्म्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः। तेषामभावे कृतकर्म्मनाशः कर्म्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः॥ ४॥ आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि (१) दृष्टः। तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम्॥ ५॥ स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम्। धर्म्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम॥६॥ तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमंच दैवतम्। पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्॥ ७॥ न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥८॥ न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्। स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः॥ ९॥ यस्तूर्णनाभ(२) इव तन्तुभिः प्रधा-

(१) कालो (२) तन्तुनाभ

नजैः स्वभावतः। देव एकः स्वमावृणोति स नो दधातुब्रह्माव्ययम् ॥ १० ॥ एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढ़ः सर्व्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्म्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥११॥ एको वशी निष्क्रयाणां बहूनामेकं वीजं बहुधा यः करोति। तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। तत् कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥१३॥ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वम् तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥ एको हꣳसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥ सविश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो(१) गुणी स-

(१) कालकारो

र्वविद्द् यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सꣳसार-
मोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥ १६ ॥ स तन्मयो ह्यमृत
ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता । यईशे-
ऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय
॥१७॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
प्रहिणोति तस्मै । तꣳ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ निष्कलं नि-
ष्क्रियꣳ शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य
परꣳ सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥१९॥ यदा चर्म-
वदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमवि-
ज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥२०॥ तपःप्रभावा-
द्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिस-
ङ्घजुष्टम् ॥ २१ ॥ वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे
प्रचोदितम् । नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाा-
शिष्याय वा पुनः ॥२२॥ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा
देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते
महात्मनः । प्रकाशंते महात्मन इति ॥ २३ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्य्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत् समाप्ता ॥